

Rapporten All-Archeo bv 1678

Eindverslag archeologische opgraving Antwerpen - Wilmarsdonk

Jordi Bruggeman

Bornem
2024

Colofon

Rapporten van het archeologisch onderzoeksbureau All-Archeo bv
Erkend archeoloog: All-Archeo bv, OE/ERK/Archeoloog/2015/00018

Auteur: Jordi Bruggeman

Identificatie van de verleende toelating: 19446

All-Archeo bv
Woestijnstraat 45
2880 BORNEM

Wettelijk depot nummer
D/2024/12.807/26

© All-Archeo bv

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en /of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever.

All-Archeo bv aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	4
2	Verslag resultaten archeologische opgraving	5
2.1	Administratieve gegevens	5
2.2	Archeologische voorkennis	6
2.2.1	Historische situering Wilmarsdonk	7
2.2.2	Historische en archeologische voorkennis van de Sint-Laurentiuskerk te Wilmarsdonk	9
2.2.3	Het archeologisch proefsleuvenonderzoek uit 2021	19
2.3	Onderzoeksopdracht	20
2.3.1	Vraagstelling en randvoorwaarden	20
2.3.2	Werkwijze en strategie	21
2.4	Assessmentrapport	25
2.4.1	Methoden, technieken en criteria bij het assessment	25
2.4.2	Assessment van vondsten	25
2.4.3	Assessment van stalen	26
2.4.4	Conservatie assessment	26
2.4.5	Assessment van de landschappelijke ligging	26
2.4.6	Assessment van sporen	45
2.4.7	Assessment van het onderzochte gebied	70
3	Samenvatting	72
4	Bibliografie	73
4.1	Publicaties	73
4.2	Websites	73
5	Bijlagen	74
5.1	Archeologische periodes	74
5.2	Plannenlijst	74
5.3	Fotolijst	75
5.4	Tekeningenlijst	76
5.5	Dagrapporten	76
5.6	Vondstenlijst	79
5.7	Sporenlijst	81
5.8	Lagenlijst	82
5.9	Murenlijst	82
5.10	Stalenlijst	84

1 Inleiding

In de jaren '60 verdween het polderdorp Wilmarsdonk in het kader van de havenontwikkeling. De gotische toren is het enige overblijfsel van de Sint-Laurentiuskerk van het voormalige polderdorp Wilmarsdonk. De toren dateert uit de 15de eeuw en is bij Ministerieel Besluit van 13 september 1996 beschermd als monument.¹ De kerktoeren van Wilmarsdonk is uitgegroeid tot een symbool van de verdwenen polderdorpen op de rechter Scheldeoever. Via een kunstopdracht wenst het Havenbedrijf dit symbool kracht bij te zetten door een hedendaagse laag, een artistieke interpretatie aan het historisch en sociaal monument toe te voegen.² In het kader van de hierbij geplande bodemingrepen is een archeologische opgraving uitgevoerd. Deze opgraving volgt op een bureauonderzoek en een proefputtenonderzoek dat in 2021 werd uitgevoerd.³

Alle coördinaten die weergegeven worden, zijn uitgedrukt in Lambert 72, tenzij anders vermeld.

¹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2021: Kerktoeren parochiekerk Sint-Laurentius [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/10761> (Geraadpleegd op 26-05-2021)

² Havenbedrijf Antwerpen

³ Reyns 2021

2 Verslag resultaten archeologische opgraving

2.1 Administratieve gegevens

Projectcode: 2023F2

Erkend archeoloog: All-Archeo bv, OE/ERK/Archeoloog/2015/00018

Betrokken actoren: Jordi Bruggeman (veldwerkleider), Jef Kennis (assistent-archeoloog) en Diego Gyesbreghs (archeoloog)

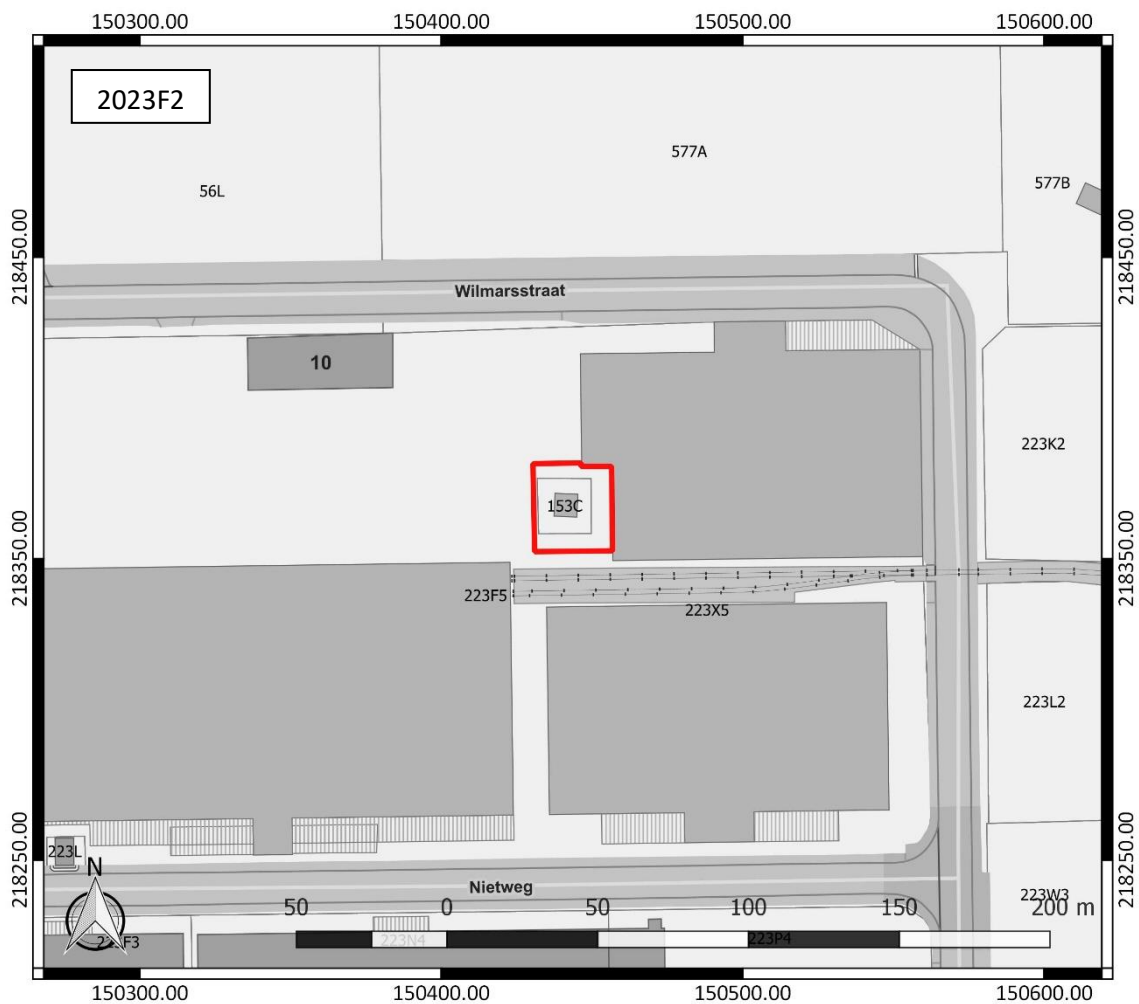
Extern advies: niet van toepassing

Locatie (provincie, gemeente, deelgemeente, adres, toponiem): provincie Antwerpen, Antwerpen, Wilmarsstraat, Wilmarsdonk

Bounding box x/y Lambert 72 coördinaten:

- 150430.44, 218352.37
- 150456.85, 218381.96

Kadastraal plan:

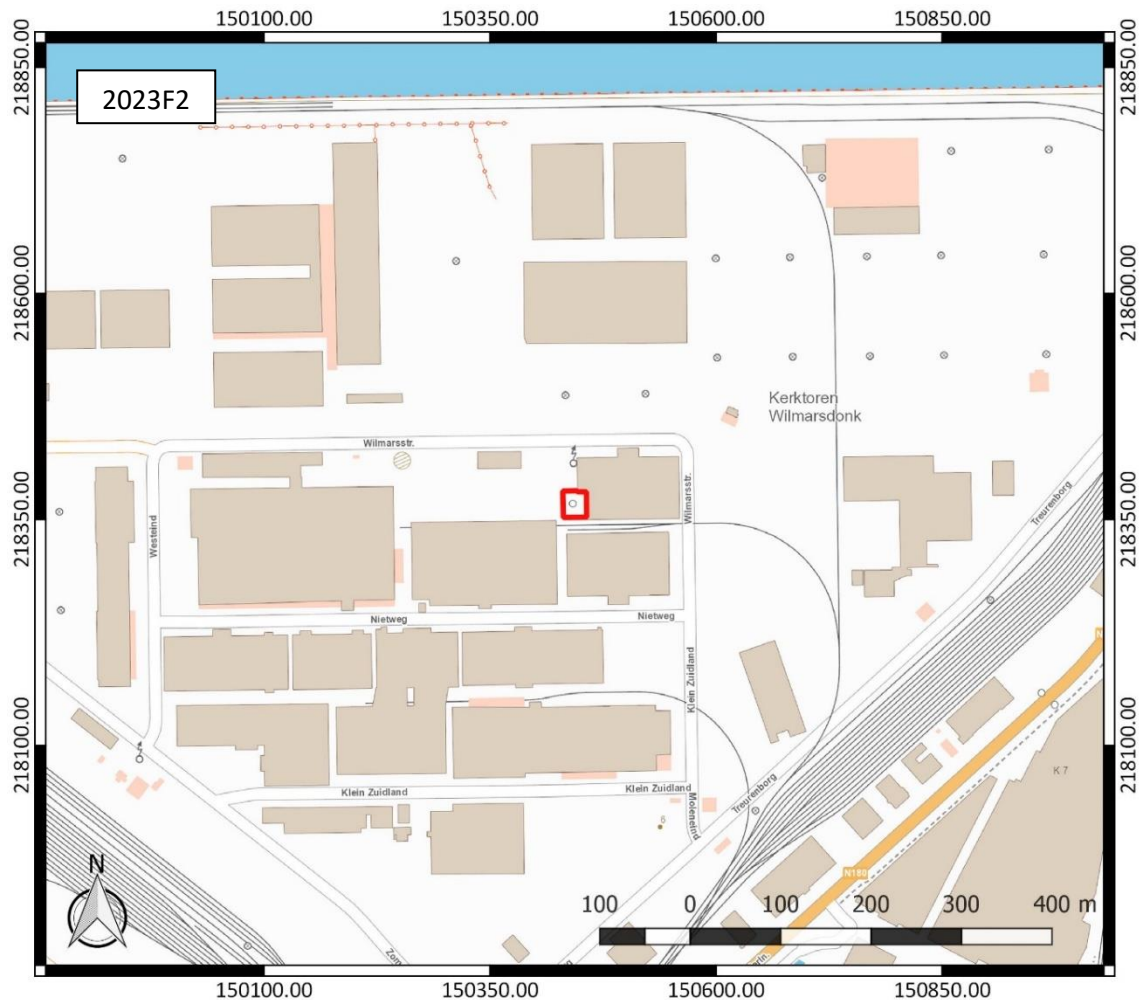
Figuur 1: Kadastraal plan met aanduiding van het onderzoeksgebied in rood (www.geopunt.be)

Kadastrale percelen: Antwerpen, afdeling 15, sectie A, percelen 153C en 223F5 (partim)

Oppervlakte totale onderzoeksgebied vooronderzoek: ca. 747 m²

Oppervlakte archeologische opgraving: ca. 477 m²

Topografische kaart:

Figuur 2: Topografische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied in rood (www.geopunt.be)

Begin- en einddatum uitvoering onderzoek (terreinwerk): 13/06/2023 - 20/06/2023

Begin- en einddatum uitvoering onderzoek (verwerking en rapportage): 21/06/2023 – 02/02/2024

Relevante termen uit de thesauri bij de Inventaris Onroerend Erfgoed: opgraving, parochiekerk, muurresten, funeraire, rituele en religieuze objecten, late middeleeuwen, nieuwe tijd en nieuwste tijd.

Verstoorde zones: er zijn geen reeds gekende verstoorde zones.

2.2 Archeologische voorkennis

Er werd in het kader van de geplande werken reeds een bureauonderzoek (2021J7) en een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd (2021E325), gerapporteerd in een eindverslag.⁴

⁴ Reyns 2021

2.2.1 Historische situering Wilmarsdonk

Wilmarsdonk is één van de drie donken die in de voormalige polders ten noorden van de stad Antwerpen gelegen waren.⁵ Deze donken waren van nature hoger gelegen zones die droger waren dan de omliggende natte omgeving. We zien dan ook dat bewoning zich ging concentreren op deze donken. De kerk van Wilmarsdonk werd gebouwd op het hoogste punt.⁶

De eerste bedijkingswerken ten noorden van de stad Antwerpen zouden toegeschreven kunnen worden aan Gothelo I, hertog van Neder-Lotharingen, later ook van Opper-Lotharingen en markgraaf van Antwerpen. Ze zouden dateren uit de 11de eeuw. Dit is echter slechts een veronderstelling. Wat we wel weten is dat er vanaf het einde van de 12de eeuw ontginningswerken zoals het bouwen van dijken en sluizen plaatsvonden door private personen van aanzien en middelen en ook instellen zoals een abdij. Ten noorden van Antwerpen gaan meerdere Antwerpse patriciërsfamilies het land inpolderen. De stichting van Wilmarsdonk kadert hierin en gaat terug tot 1155. Ze zou toe te schrijven zijn aan de familie Wilmaers. Het werd voor het eerst vermeld in 1157 als *Wilmarsdunc*.

In 1582 werd het oude polderland om strategische redenen geïnnundeerd. De Scheldedijk werd doorgestoken op drie plaatsen. Dit moest de stad Antwerpen beschermen tegen de oprukkende Spanjaarden. Van 1649 tot 1652 werd de Wilmarsdonkse-Ekerse dijk aangelegd. Het was een oost-west gerichte transversaaldijk. In 1682 brak een stormvloed door de dijken van Oosterweel en Wilmarsonk met noodlottige gevolgen. In 1747 werden de sluizen aan de Schelde geopend door de Fransen die Bergen op Zoom belegerden, zodat de polder blank stond. De polderdorpen hadden toen ook zwaar te lijden van Franse troepen die ter plaatse foerageerden.⁷

Figuur 3: Kaart van de fortificaties langs de Schelde, Hogenberg, 1584 (www.rijksmuseum.nl)

In Wilmarsdonk zijn voorafgaand aan de historische bewoning ook al menselijke activiteiten bekend. Zo is de vondst van een neolithisch artefact te vermelden en ook van (vroeg-)middeleeuws aardewerk ten zuiden van de Martelaarstraat en het vroegere Dalenhof.⁸

⁵ Dit deelhoofdstuk werd overgenomen uit: Reyns 2021, 7-9

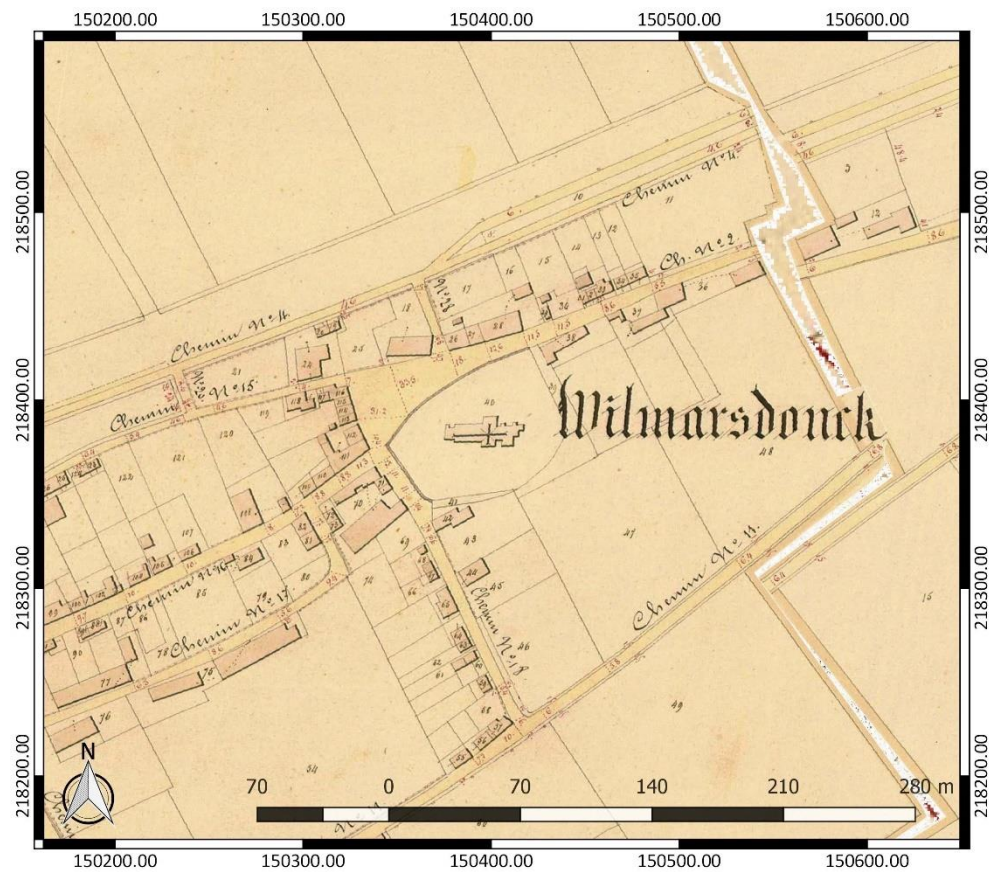
⁶ Vermeiren *et al.* 2016, 9, 15

⁷ Asaert 2001, 65-73

⁸ Havermans 1973

Figuur 4: Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden met de kerk van Wilmarsdonk (www.geopunt.be)

Figuur 5: Atlas der Buurtwegen met zicht op de kerk van Wilmarsdonk (www.geopunt.be)

2.2.2 Historische en archeologische voorkennis van de Sint-Laurentiuskerk te Wilmarsdonk

Over de bouwgeschiedenis van de voormalige Sint-Laurentiuskerk te Wilmarsdonk is relatief weinig bekend.⁹ Wat we weten, hebben we vooral te danken aan R. Havermans en L. Van Boven die samen met verschillende helpers in 1965 en 1966 onderzoek in en rond de kerk uitvoerden.¹⁰ De nu nog bestaande toren dateert waarschijnlijk uit de 15de eeuw. De bouwtijd van het nu verdwenen transept en koor wordt gesitueerd in de 15de of 16de eeuw. Op 12 maart 1567 werd de kerk door de Calvinisten grotendeels vernield.¹¹ In 1616 werd het koor uitgebreid. Een tweede uitbreiding volgde vermoedelijk in de 17de eeuw. Tot slot werden in 1888 nieuwe zijbeuken aangebouwd.¹²

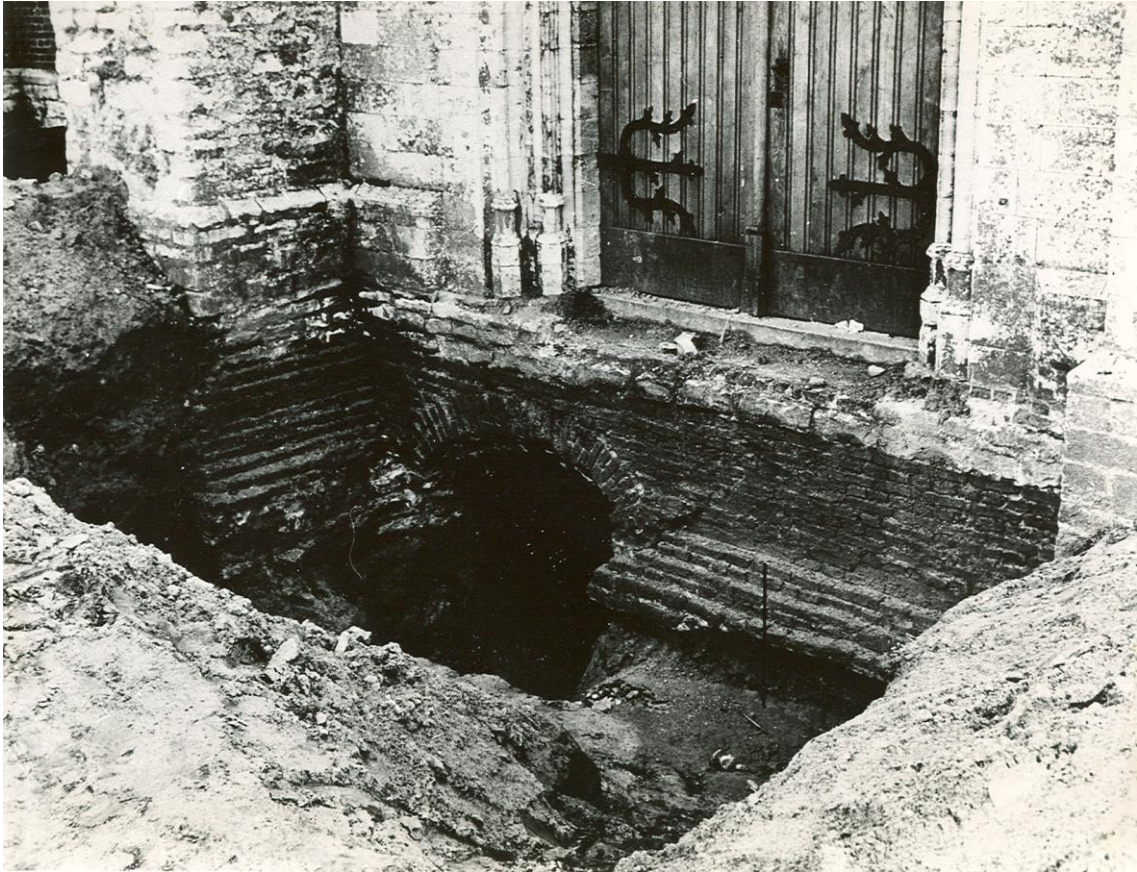
Figuur 6: Luchtfoto uit 1971 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

⁹ Dit deelhoofdstuk werd overgenomen uit: Reynders 2021, 9-19

¹⁰ Havermans 1983

¹¹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2021: Kerktoeren parochiekerk Sint-Laurentius [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/10761> (Geraadpleegd op 26-05-2021)

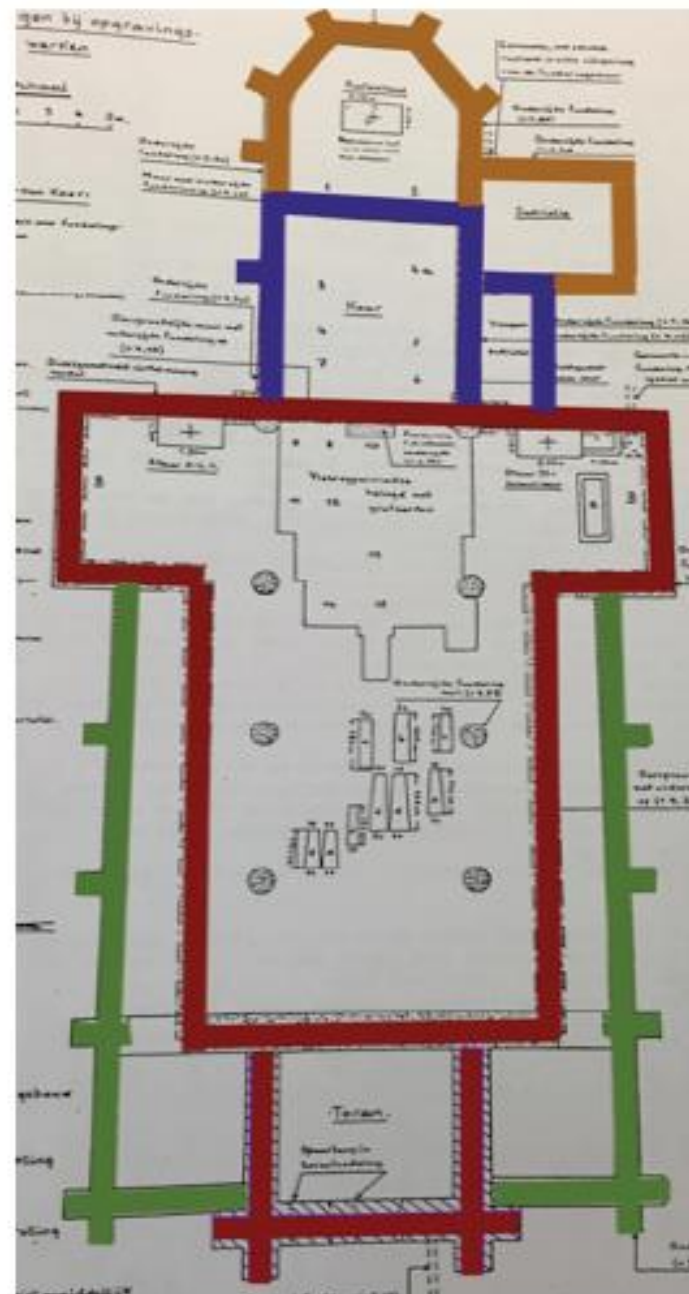
¹² Vermeiren *et al.* 2016, 16

Figuur 7: Onderzoek van de funderingen van de toren door Havermans in 1966

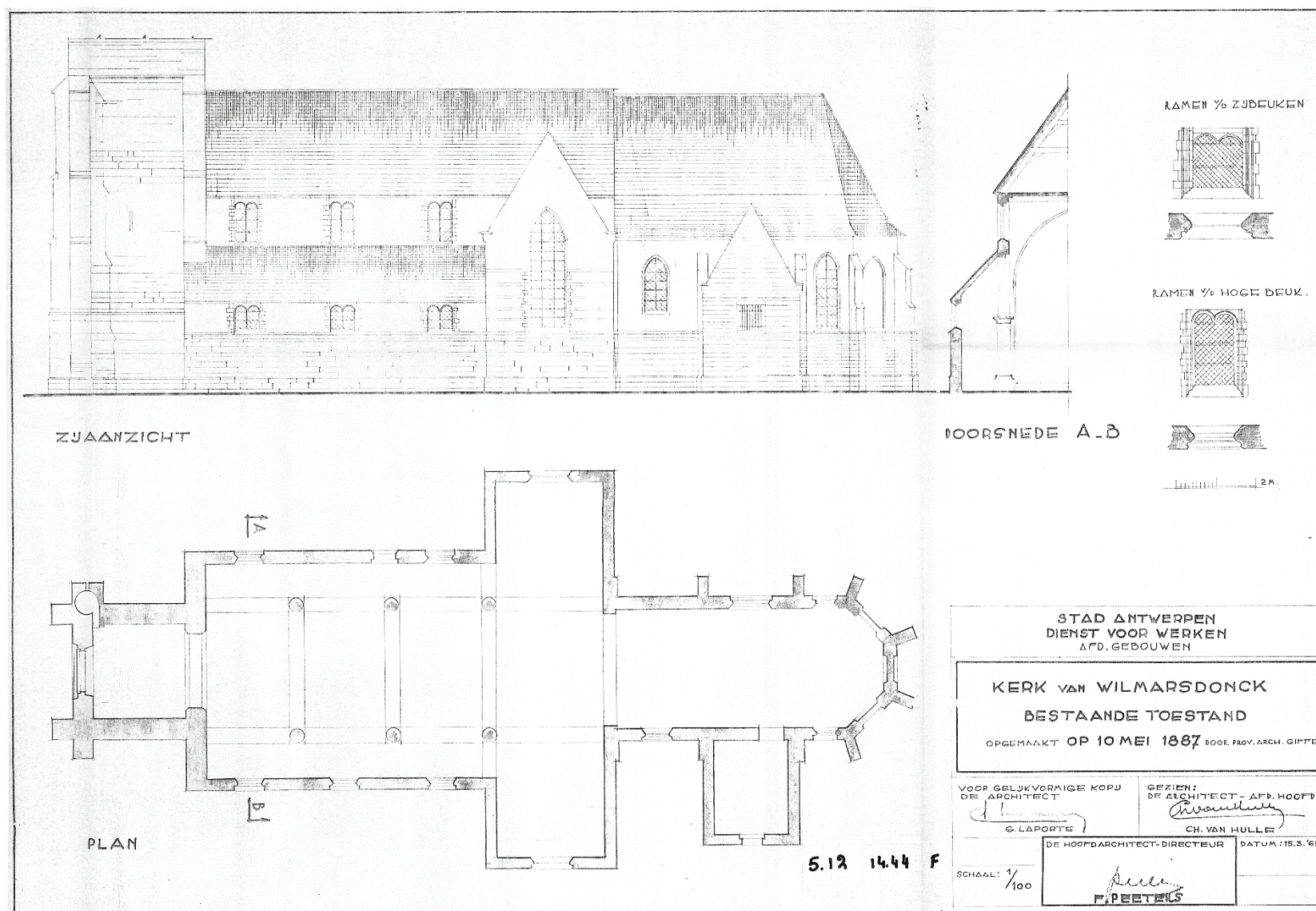
Figuur 8: Onderzoek van de funderingen van de toren door Havermans in 1966

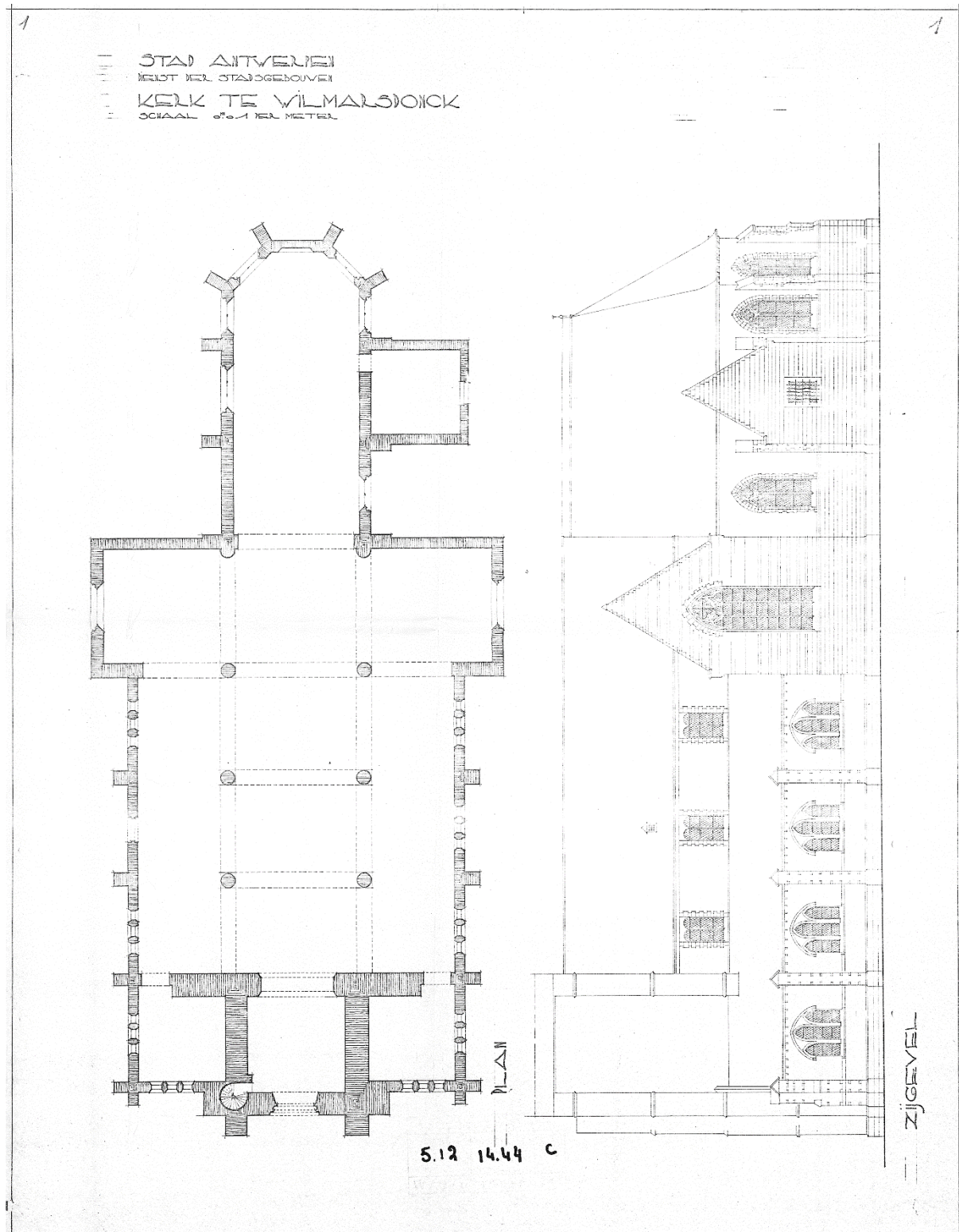
Afb. 16. Schets bouwfases Havermans (© felixarchief)

- 1. Toren en oorspronkelijk Schip (oorsprong 15e eeuws)
- 2. Uitbreiding koor 1616
- 3. 2e uitbreiding (17e eeuws?)
- 4. Vergroting Schip 1888

Figuur 9: Schets van de bouwfases van Havermans (SAA) (Vermeiren *et al.* 2016, 16, fig 16)

Figuur 10: Opmetingsplan kerk uit 1887

Figuur 11: Plan van de kerk na aanpassingen uit 1888

In 1966 werd de grond rond de kerk opgespoten. Daardoor kwam de toren gedeeltelijk onder de grond te liggen. In 1963 vertrokken de laatste inwoners. De kerktoren van de kerk bleef behouden, net als de zijvleugels van de 19de-eeuwse zijbeuk, maar het schip werd wel afgebroken.¹³

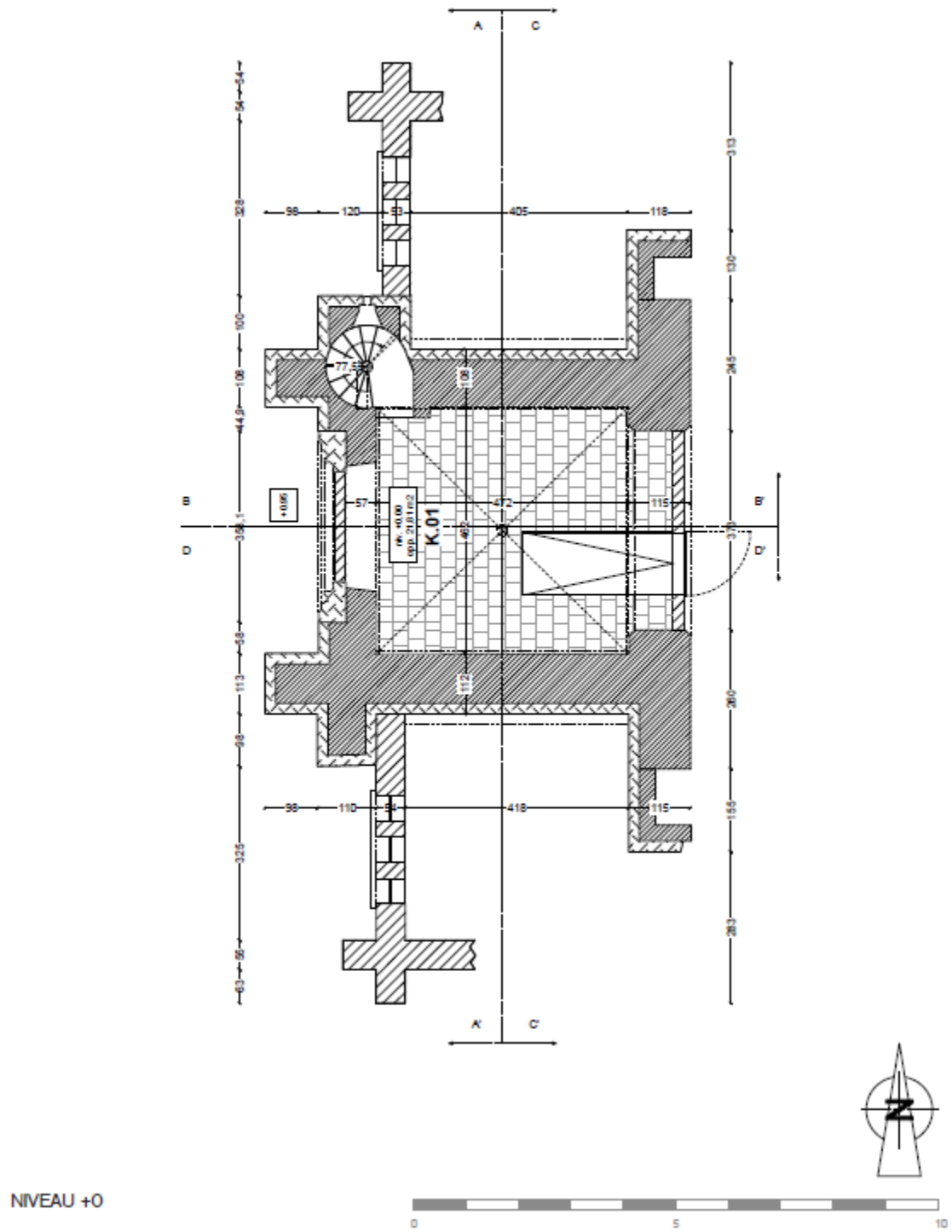
¹³ Vermeiren *et al.* 2016, 19

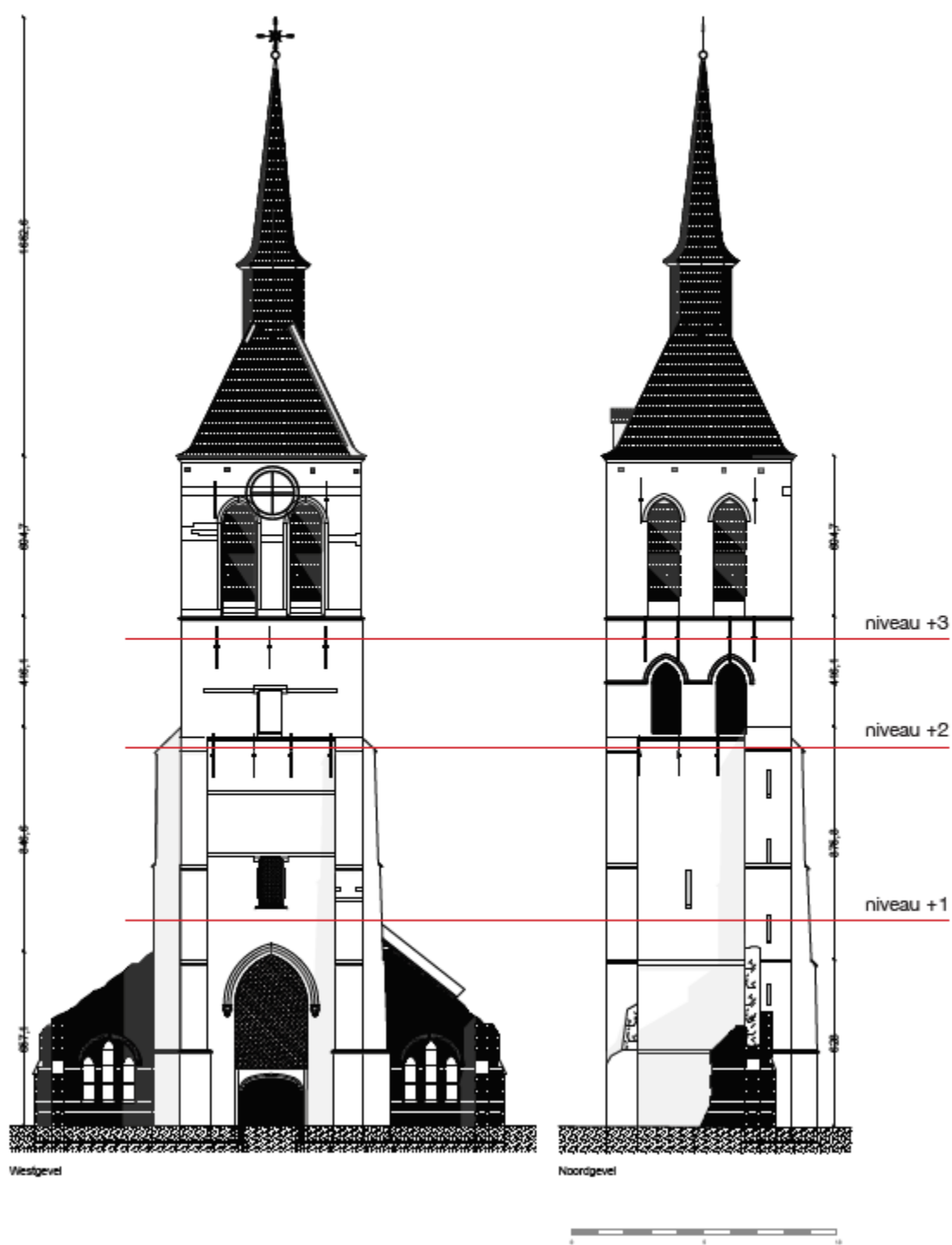
Figuur 12: De Sint-Laurentiuskerk IN 1965 (SAA SA136170)

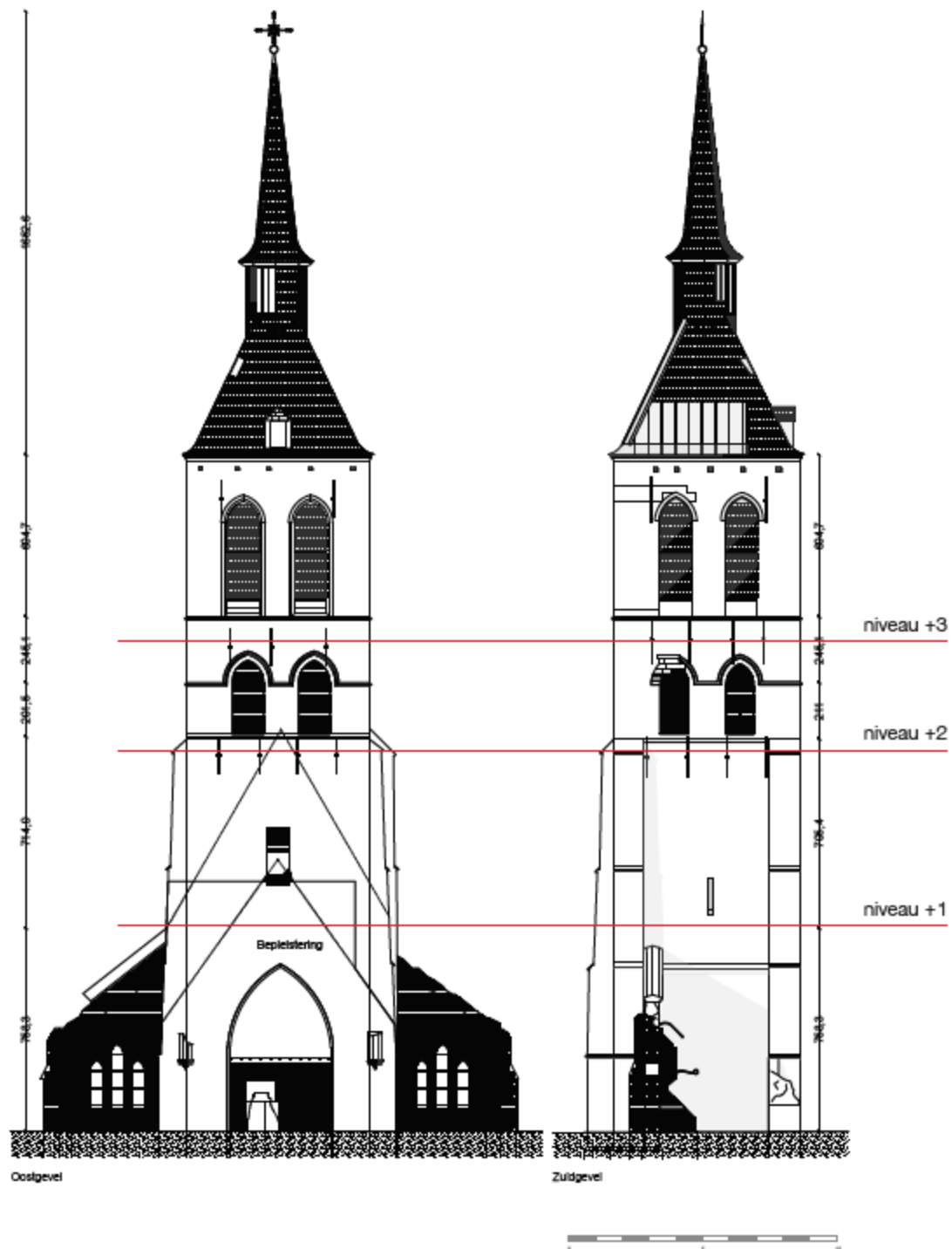
Figuur 13: De Sint-Laurentiuskerk na ophoging van de omringende gronden en na afbraak van het schip (SAA FOTO-T#2898)

Figuur 14: Plan bestaande toestand (Vermeiren 2016, 23)

Figuur 15: Aanzichten bestaande toestand (Vermeiren 2016, 28)

Figuur 16: Aanzichten bestaande toestand (Vermeiren 2016, 28)

De kerktoeren is het enig overblijfsel en merkteken van het vroegere polderdorp Wilmarsdonk, dat in de jaren 1960 verdween. Van de kerk bleef enkel de kerktoeren bewaard, de rest werd afgebroken. De toeren van de voormalige Sint-Laurentiuskerk te Wilmarsdonk is een massieve, tamelijk gesloten vierkante westtoeren van een vrij aanzienlijke hoogte. Hij omvat een hoge benedenruimte, drie bovenverdiepingen en een dakverdieping. Zijn gevelparement bestaat uit witte natuursteenmetselwerk. De twee verdiepingen hoge benedenbouw wordt op de vier hoeken gesteund door twee dubbele en twee enkele vrij massieve steunberen. Achter de noordwestelijke dubbele

steunbeer bevindt zich de torentrap. De trapruimte wordt verlicht door schietgleuven. De gevels zijn door druiplijsten verdeeld in drie horizontale geledingen. De vrij lage korfboogvormige ingang ligt aan de westkant. Daarboven bevindt zich een vrij wijde spitsbogige lichtopening, gevuld met neogotisch maaswerk. De twee bovenverdiepingen hebben ieder slechts één kleine rechthoekige lichtopening aan de westzijde, de eerste bovenverdieping bovendien een schietgleuf aan de zuid- en de noordzijde. In de tweede geleding zijn de zuid-, de oost en de noordgevel versierd met een soort blinde boogstelling of boogfries. Op de derde verdieping bevond zich de klokkenkamer. Hier zijn de vier gevels geopend met smalle en hoge spitsbogige galmgaten, twee aan elke zijde. Het torendak is een combinatie van een tentdak en een octogonaal spits torentje.¹⁴

2.2.3 Het archeologisch proefsleuvenonderzoek uit 2021

In functie van de geplande werken werden voorafgaand vier proefputten aangelegd om de bewaringstoestand van de toren en de omliggende zone, alsook de bewaringstoestand van het oorspronkelijke maaiveld te evalueren. Uit het uitgevoerde onderzoek blijkt dat aan de oostelijke toegang van de toren nog een dorpel bewaard gebleven is. Verder kon het niveau van het oorspronkelijke maaiveld gereconstrueerd worden.¹⁵

Figuur 17: Dorpel ter hoogte van de oostelijke toegang, vastgesteld bij het proefsleuvenonderzoek (werkput 4) (Reyns 2021, 37, figuur 38)

¹⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed 2021: Kerktoeren parochiekerk Sint-Laurentius [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/10761> (Geraadpleegd op 26-05-2021)

¹⁵ Reyns 2021, 42

Figuur 18: Detail plaats verdwenen dorpel ter hoogte van de westelijke toegang, vastgesteld bij het proefsleuvenonderzoek (werkput 1) (Reyns 2021, 33, figuur 33)

Havermans meldt dat na de sloop van de kerk een wal opgeworpen werd rond de achtergebleven toren. Daarbij kwamen talrijke beenderen en stukken van lijkkasten tevoorschijn. Ze zijn afkomstig van het vroegere kerkhof en van het areaal onder de kerk zelf. Aangezien ter hoogte van werkput 2 de bodemopbouw intact bleef, betekent dit dat bij de aanleg van de keermuur nog begravingen aangesneden zouden kunnen worden. Andere delen zullen verstoord zijn.¹⁶

2.3 Onderzoeksoopdracht

Het doel is het onderzoeken van de aanwezige archeologische waarden en toegang krijgen tot hun informatiewaarde, om zo te komen tot kennisvermeerdering met betrekking tot de aard van de resten, de chronologische periode waartoe de resten behoren en de regio waarin de resten zich bevinden.

2.3.1 Vraagstelling en randvoorwaarden

Na uitvoering van het onderzoek moeten minimaal volgende onderzoeksvragen beantwoord worden:

- Wat is de aard, omvang, datering en conservatie van de aangetroffen archeologische resten?
- Hoe is de opbouw van de chronologie van de aanwezige archeologische resten?
- Kan het onderzoek de gegevens uit het archeologisch vooronderzoek bevestigen of bijstellen?
- Zijn sporen van begravingen aanwezig?
- Welke specifieke activiteiten hebben in het onderzoeksgebied plaatsgevonden? Wat zijn de materiële aanwijzingen hiervoor? Passen deze in de historische context van de locatie?
- Levert het organische en anorganische vondstmateriaal nieuwe inzichten inzake ontstaans- en gebruiksgeschiedenis van de site, eventueel ook over de materiële cultuur?
- Wat is de bijdrage van het onderzoek in onze kennis van de kerk van Wilmarsdonk?

¹⁶ Reyns 2021, 42

- Uit welke periode dateren de vondsten? Kan er een functionele interpretatie aan gegeven worden?
- Kan het onderzoek de gekende historische gegevens en interpretaties over het onderzoeksgebied fijn stellen, aanvullen en/of bijstellen?
- Van wanneer dateren de oudste resten op de site en waaruit bestaan ze?
- Welke fasering tonen de muurresten aan?

Randvoorwaarden: er zijn geen randvoorwaarden van toepassing.

2.3.2 Werkwijze en strategie

De onderzochte zone betreft een site zonder complexe verticale stratigrafie, die werd onderzocht aan de hand van een vlakdekkende opgraving. De bovengrond van de opgravingsvlakken werd verwijderd tot op het archeologisch leesbare niveau, bepaald door de leidinggevende archeoloog. Het onderzoeksterrein werd opgedeeld in vier werkputten. Alle sporen, werkputten en een aantal representatieve profielen werd fotografisch vastgelegd. Vervolgens werden alle vlakken, profielen, sporen en aanlegvondsten topografisch ingemeten en werden de sporen en profielen beschreven, waarna de sporen werden gecoupeerd, ingetekend en gefotografeerd.

Op het terrein worden werken gepland in functie van een kunstopdracht dat als doel heeft een hedendaagse, artistieke interpretatie aan het monument toe te voegen. Het maaiveldniveau wordt verlaagd naar het oorspronkelijke maaiveld van voor de opspuitingen in de haven van Antwerpen. Er werd reeds een proefputtenonderzoek volgens het wetenschappelijk traject uitgevoerd dat inzicht geeft in de stratigrafie en de te verwachten archeologische resten.¹⁷ De aanleg van een keermuur betekent een bedreiging voor het aanwezige bodemarchief. Aangezien ter hoogte van werkput 2 tijdens het proefputtenonderzoek vastgesteld werd dat de bodemopbouw er intact gebleven is, zouden bij de aanleg van de keermuur begravingen aangesneden kunnen worden. Van andere delen waar bodemingrepen gepland worden, verwachten we verstoringen.

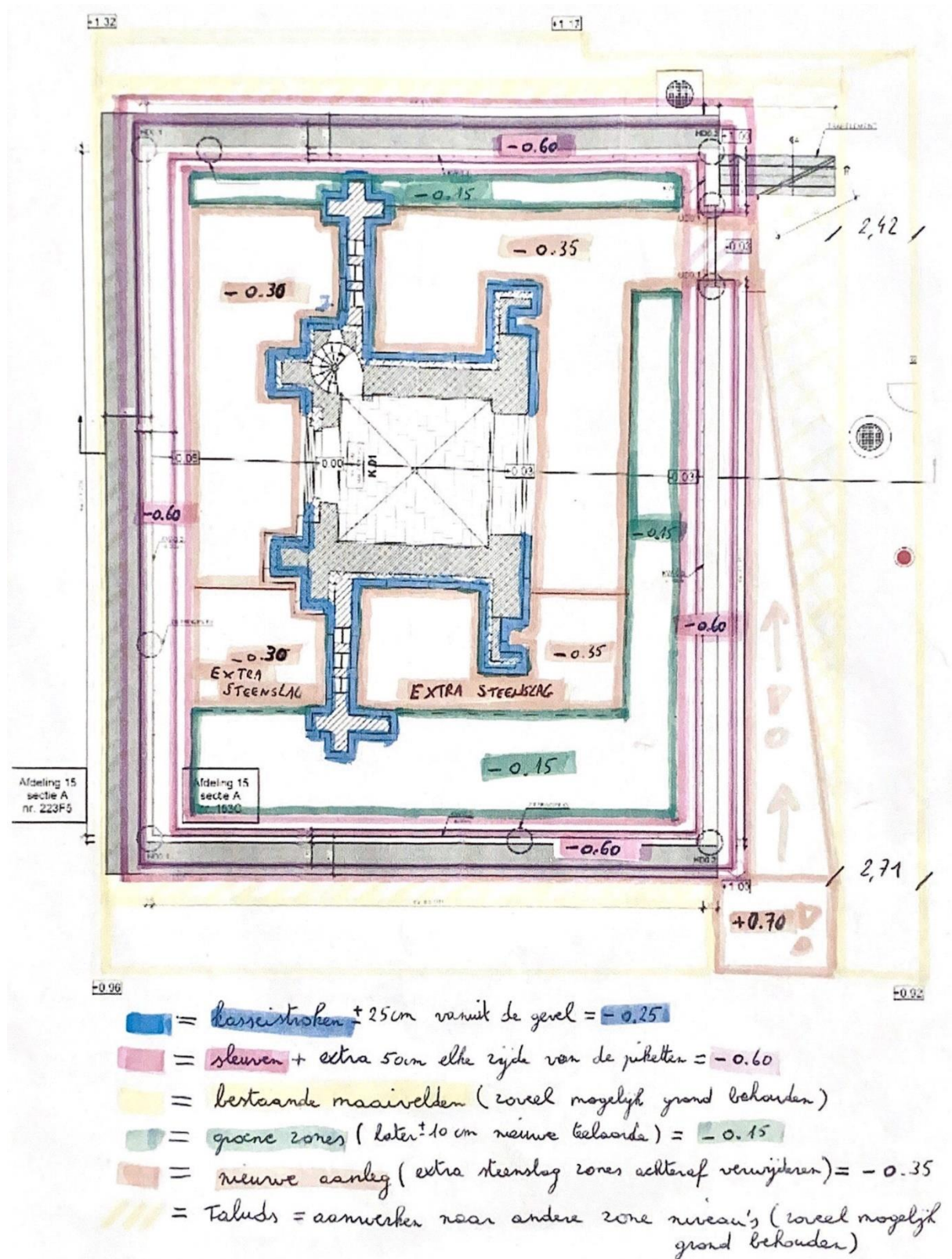
Bij het verdiepen naar het oorspronkelijke vloerniveau diende gelet te worden op bouwelementen. Om het aantreffen van relevante archeologische resten te ondervangen, diende het tracé van de keermuur voorafgaand aan de plaatsing ervan onderzocht te worden aan de hand van een sleuf, tot op de verstoringsdiepte + 30 cm buffer. De breedte van de sleuf voor de aanleg van de keermuur werd ingeschat op 1,1 à 1,2 m, maar bleek uiteindelijk 2,0 à 2,20 m breed.

Bij aanvang van de opgraving bleek dat het gebied binnen de keermuur tot een grotere diepte uitgegraven zou worden in functie van de aanleg van verhardingen en groenaanleg, wat dan ook betekende dat er tot op een grotere diepte diende opgegraven te worden. Het gaat om een bijkomende diepte van ongeveer 15 tot 35 cm (Figuur 19). Dit betekende ook dat de muren van de kerktoeren dieper kwamen vrij te liggen dan het niveau van het oorspronkelijke maaiveld. De vrijgekomen gedeelten van het muurwerk van de toren werden opgeschoond en geregistreerd.

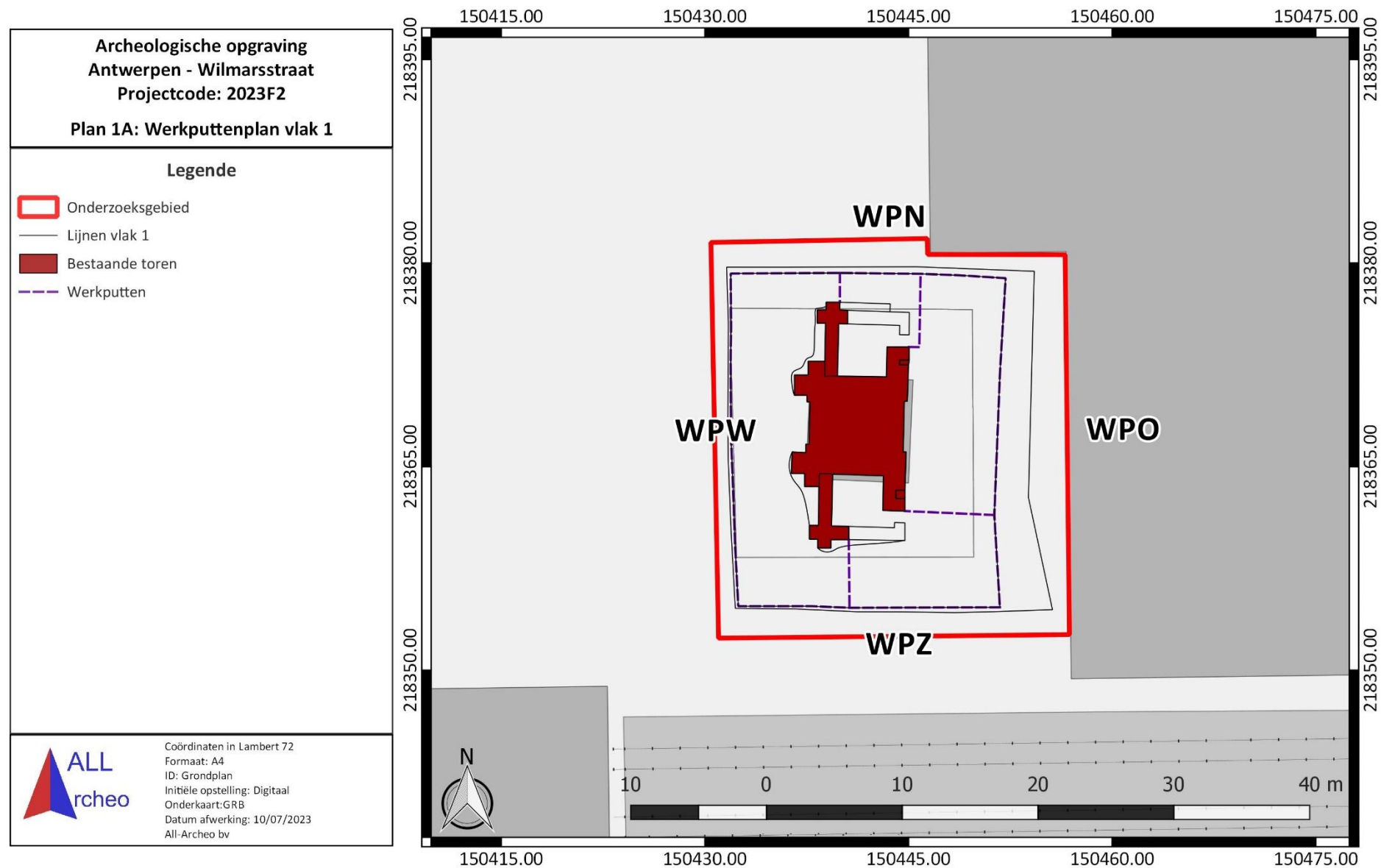
Het eerste relevante archeologische niveau werd over de hele zone aangelegd aan de bovenzijde van de oorspronkelijke ploeglaag en is dus het oorspronkelijke maaiveldniveau. De bovenzijde van de moederbodem zou, afgaande op het uitgevoerde proefputtenonderzoek, een volgend relevant archeologisch niveau zijn. Deze zou zich bevinden op een diepte van ca. 1,45 m onder het huidige maaiveldniveau. Tot slot diende er ook nog een controlevlak aangelegd te worden op een diepte van ca. 1,75 m onder het huidige maaiveldniveau. Aangezien er enkel opgebrachte en/of verstoorde pakketten werden vastgesteld binnen de diepte van de uitgravingen werd het volgende vlak ineens aangelegd op het niveau van de uitgravingen voor de geplande werken. Aan de hand van profielputten en enkele boringen kon vastgesteld worden dat de moederbodem zich op meer dan 30 cm bevindt

¹⁷ Reyns 2021

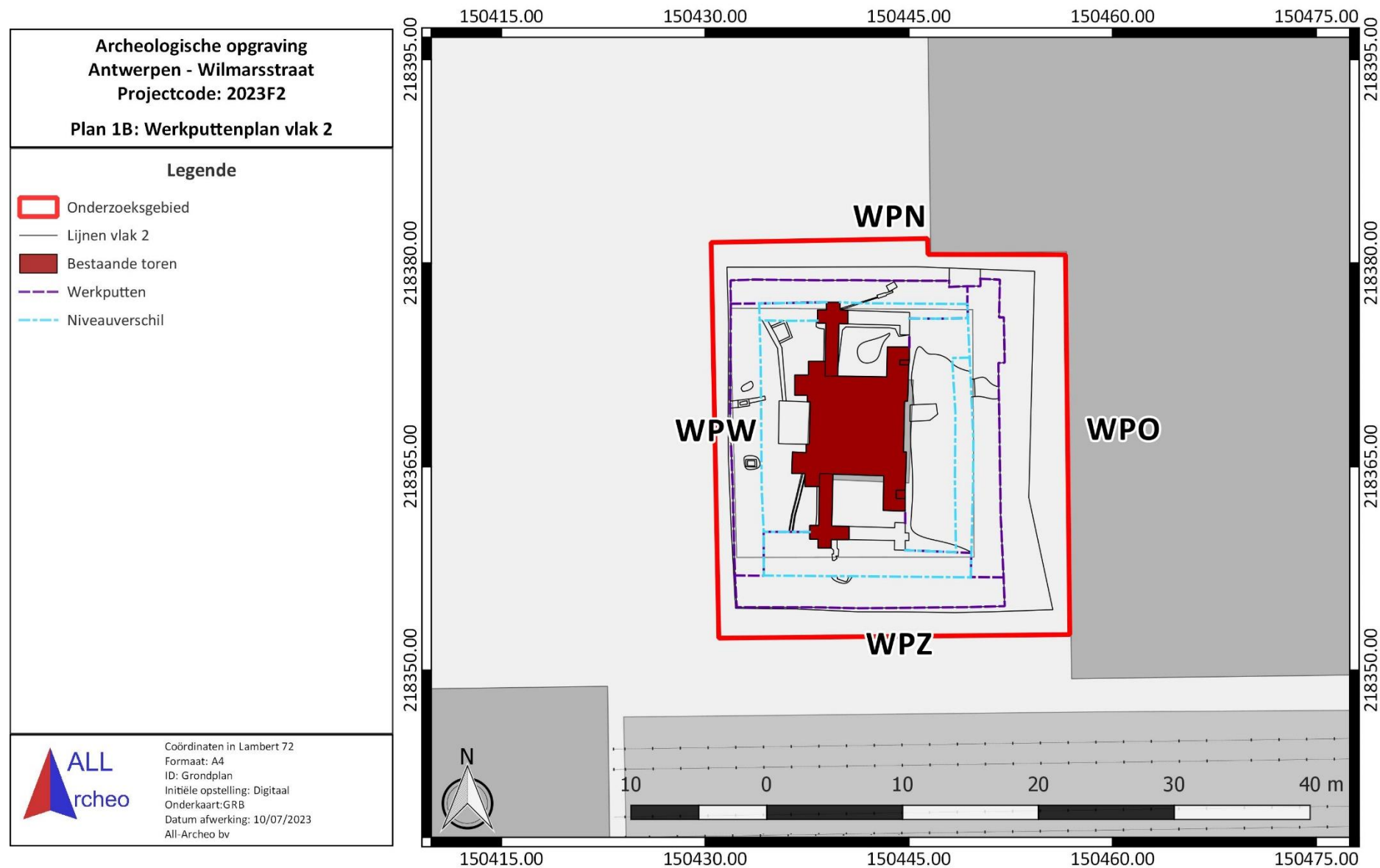
onder het aangelegde vlak. Er werden geen *in situ* bewaarde begravingen aangetroffen. De werkputten werden benoemd volgens de windrichtingen (N, O, Z en W).

Figuur 19: Plan met de uitgravingen in functie van de geplande werken

Figuur 20: Werkputtenplan vlak 1 met aanduiding van het onderzoeksgebied (rood), weergegeven op het GRB (www.geopunt.be)

Figuur 21: Werkputtenplan vlak 2 met aanduiding van het onderzoeksgebied (rood), weergegeven op het GRB (www.geopunt.be)

2.4 Assessmentrapport

2.4.1 Methoden, technieken en criteria bij het assessment

Er werd een beperkte hoeveelheid vondsten aangetroffen, waardoor er geen selectie plaatsvond tijdens de inzameling en de verwerking. De aard van de vondsten werd beschreven en er werd gestreefd om de vondsten aan een bepaalde periode toe te schrijven. Er zijn geen archeologische vraagstellingen die aan de hand van staalname voor natuurwetenschappelijk materiaal onderzocht kunnen worden. Het assessment van de stalen en het conservatie-assessment gebeurde door de veldwerkleider. Het assessment van de sporen werd uitgevoerd op basis van de plannen, de profieltekeningen, de foto's en de spoorbeschrijvingen.

2.4.2 Assessment van vondsten

Er werden 23 vondstnummers (V01-22 + MD01) geregistreerd, die gedetermineerd en gedateerd werden. In totaal gaat het om 18 aardewerkfragmenten vaatwerk, één fragment glazen vaatwerk, negen metalen fragmenten bouwmetaal en 118 fragmenten menselijk bot. De vondsten die relevant zijn voor de context en/of die een datering opleveren voor het spoor waarin ze aangetroffen werden, worden besproken bij het assessment van sporen (2.4.5). De volledige vondstenlijst is terug te vinden in bijlage (zie 1.1).

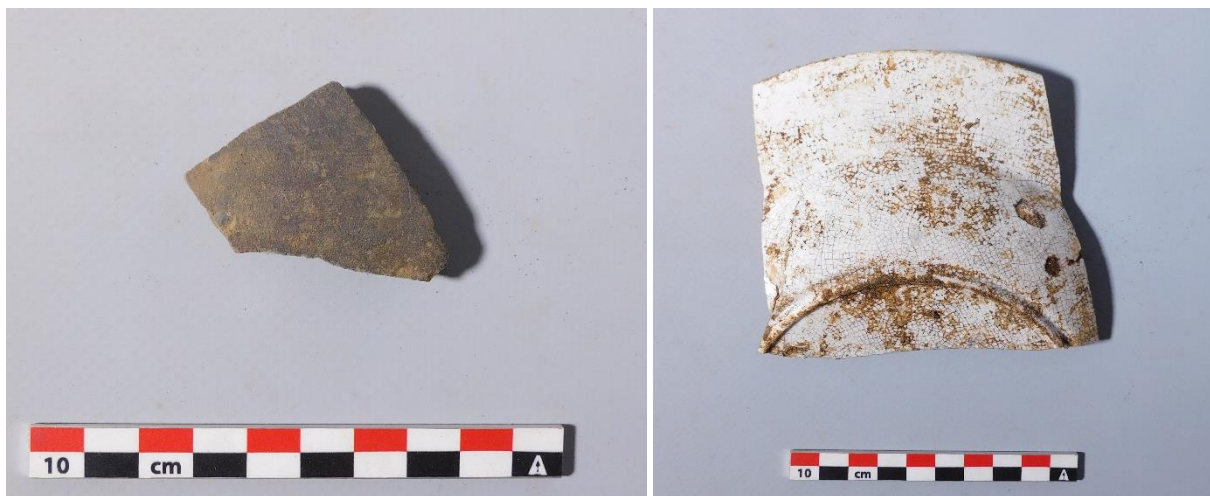
Een groot deel van het vondstmateriaal komt uit verstoorde pakketten. Deze pakketten werden niet genummerd. De vondstlocaties ervan zijn weergegeven op de alle vondstenkaarten (Figuur 42 en Figuur 43). Het aangetroffen menselijk botmateriaal is vermoedelijk afkomstig van de begravingen in en rond de Sint-Laurentiuskerk. Bijna al dit botmateriaal komt uit de verstoorde pakketten en omvat dus verplaatst materiaal. Er werden geen in situ bewaarde begravingen aangetroffen.

Figuur 22: Enkele van de aangetroffen menselijke botfragmenten (WP W, vlak 2, V05)

Het vondstmateriaal uit de verstoorde pakketten bestaat, naast menselijk bot en hekwerkfragmenten (zie 2.4.6), uit een ijzeren nagel, een wandfragment gedraaid grijs aardewerk (V03), een randfragment

van een bord of kom in rood aardewerk (V09) en een randfragment en een wandfragment industrieel wit aardewerk, elk van een bord (V08 en V14).

Figuur 23: wandfragment gedraaid grijs aardewerk (V03, links) en randfragment industrieel wit aardewerk (V08)

2.4.3 Assessment van stalen

Er zijn geen archeologische vraagstellingen die aan de hand van staalname voor natuurwetenschappelijk materiaal onderzocht dienden te worden. Er is dus geen natuurwetenschappelijk onderzoek nodig.

2.4.4 Conservatie assessment

Er werd een beperkte hoeveelheid vondsten geregistreerd tijdens het onderzoek. De vondsten kennen over het algemeen een goede bewaringstoestand. Indien de vondsten bewaard worden in een droge, stabiele omgeving, is geen bijkomende conservatie nodig.

Er werden fragmenten aangetroffen van het hekwerk (staaf met pinnetjes, verbindingstukken) van de 19de-eeuwse afsluiting rond de kerk. Het is kosten-baten niet zinvol dit te laten conserveren. Er werd door de bouwheer geoordeeld dat de vondst ook te beperkt is om ze te conserveren in het kader van het kunstproject.

2.4.5 Assessment van de landschappelijke ligging

De site kent geen complexe verticale stratigrafie. Er werden acht bodemprofielen geregistreerd. Op het terrein zijn zandige pakketten aanwezig. De aangelegde profielen, die op regelmatige afstanden werden aangelegd langs de rand van het onderzoeksgebied, vertonen min of meer een gelijkaardige bodemopbouw, met slechts kleine onderlinge verschillen.

In de bodemopbouw kan een opdeling gemaakt worden tussen het noorden, het zuiden en het westen enerzijds en het oosten van het onderzoeksgebied anderzijds. In de eerste zone bestaat het bovenste deel van het bodemprofiel uit een aantal opgebrachte lagen die schelpen bevatten, maar ook wat bouwpuin. Dit geeft aan dat het terrein niet uitsluitend werd opgespoten, maar ook gewoon werd opgehoogd. De laatste ophoging van het onderzoeksgebied lijkt omwille hiervan later uitgevoerd dan de algemene opspuitingen van de haven of er hebben later nog graafwerken plaatsgevonden. De vastgestelde ophogingen dateren van de periode na het verdwijnen van het polderdorp Wilmarsdonk in de jaren 1960.

Figuur 24: Werkfoto van de kerktoren na het vrijleggen van het eerste vlak

Figuur 25: Sfeerbeeld tijdens de opgraving

Onder deze opgebrachte lagen ter hoogte van profiel 4 en op een diepte vanaf ca. 190 cm onder het maaiveld bevinden zich opgebrachte lagen die geen schelpen bevatten. Ze dateren dus van voor de ophogingen in functie van de haven. Op dit niveau, ca. 4,45 tot 4,95 m TAW, vangen laat-19de-eeuwse muren aan. Aan de hand van boringen (gutsboor $\varnothing$ 3 cm) aan elke zijde van het onderzoeksgebied werd de diepere bodemopbouw in kaart gebracht. Er blijken twee opgebrachte (geroerde) lagen aanwezig: een donkerbruine laag bovenaan en een lichtbruine laag onderaan. De vaste ongeroerde bodem werd in het westen vastgesteld op ca. 90 cm onder vlak 2, ter hoogte van de sleuf voor de keerwanden of op een hoogte van ca. 3,45 m TAW. In het noorden bevindt de vaste ongeroerde bodem zich op een hoogte van ca. 3,58 m TAW en in het zuiden op een hoogte van ca. 3,10 m TAW. De C-horizont bestaat hier uit vrij grof zand met een kleifractie. Het gaat om de tertiaire ondergrond die behoort tot de Formatie van Lillo en die bestaat uit groen tot grijsbruin fijn zand, die weinig glauconiethoudend is en met schelpen aan de basis.

In het oosten reiken de opgebrachte pakketten die schelpen bevatten dieper. Dit is vermoedelijk een gevolg van de uitgravingen voor de opgraving in 1966 (zie 2.4.6.1). Onderaan is losliggend hout aanwezig. Dit is afval dat in de opgravingsput uit de jaren '60 van de 20ste eeuw is gegooit. De boring aan deze zijde toont aan dat er onder de recente ophogingen nog één ouder opgebracht pakket aanwezig is dat eindigt op een hoogte van 3,85 m TAW en waaronder de C-horizont aanvangt. De bovenste 20 cm bestaat uit dekzand. Daaronder is glauconietrijk zand aanwezig van de Formatie van Lillo.

Figuur 26: Werkput W profiel 4 (AB)

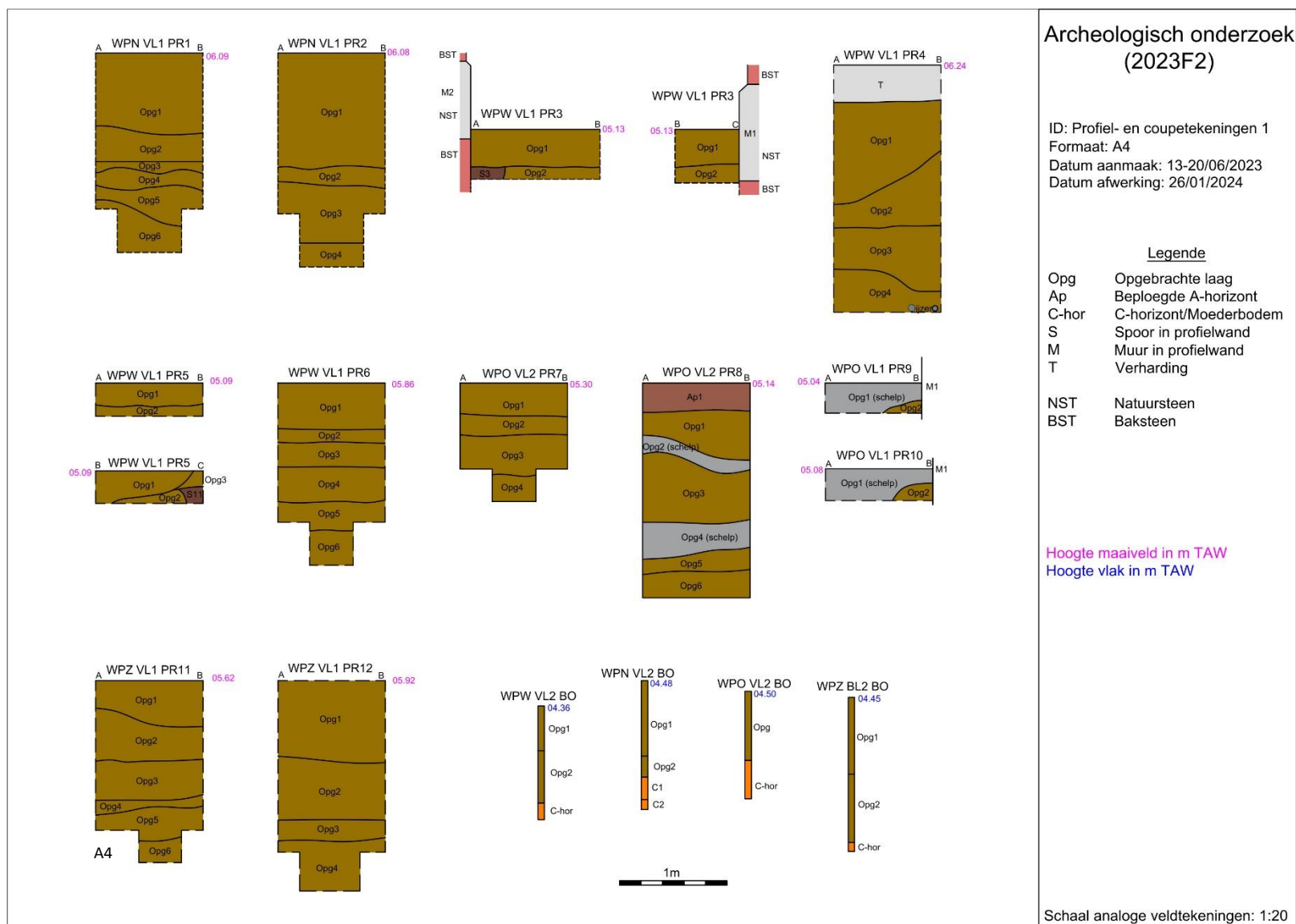
Figuur 27: Werkput W boring W met onderaan (links) de overgang naar de Formatie van Lillo

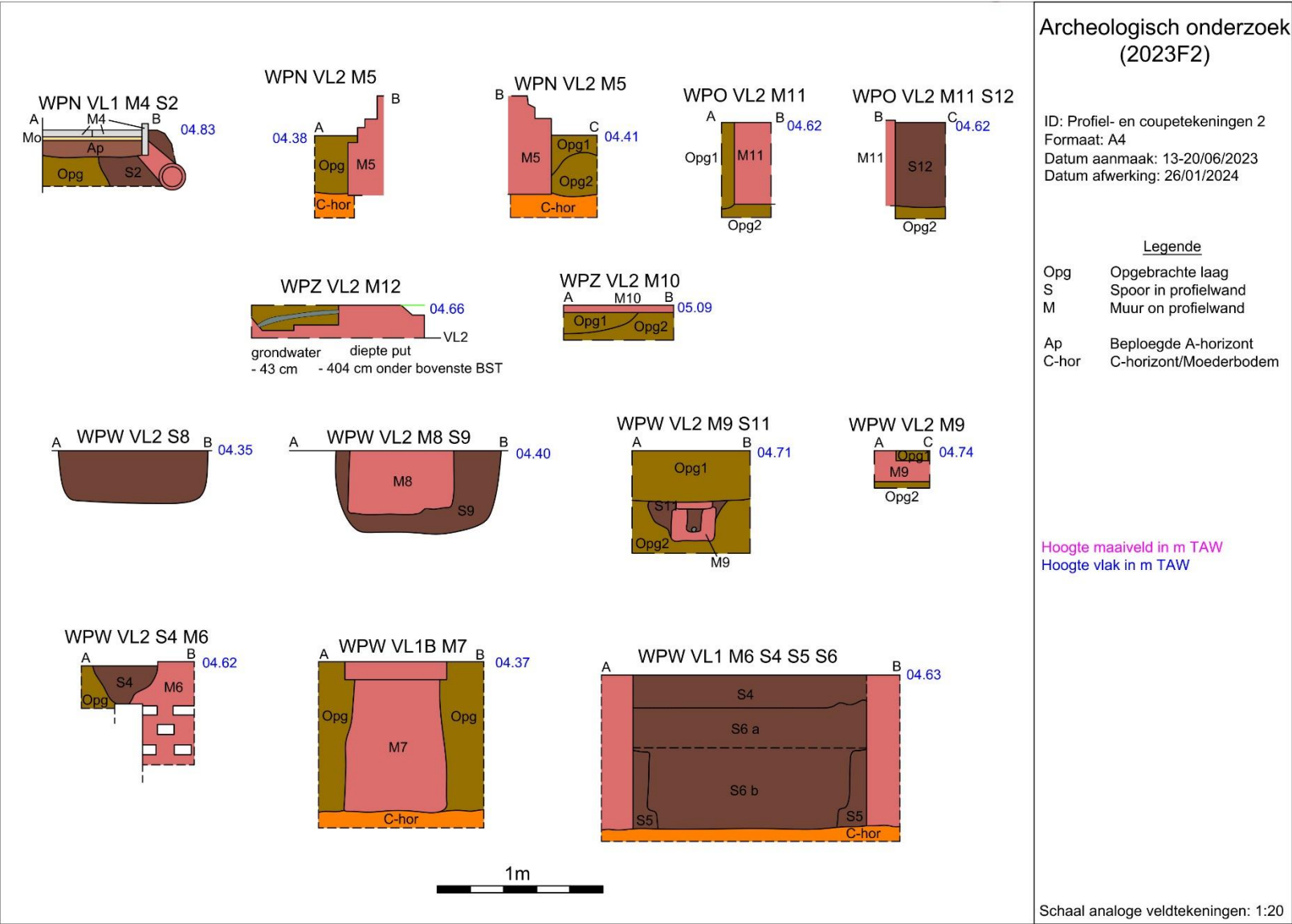
Figuur 28: Werkput O profiel 8 (AB)

Figuur 29: Werkput O boring O met onderaan (rechts) de overgang naar het dekzand

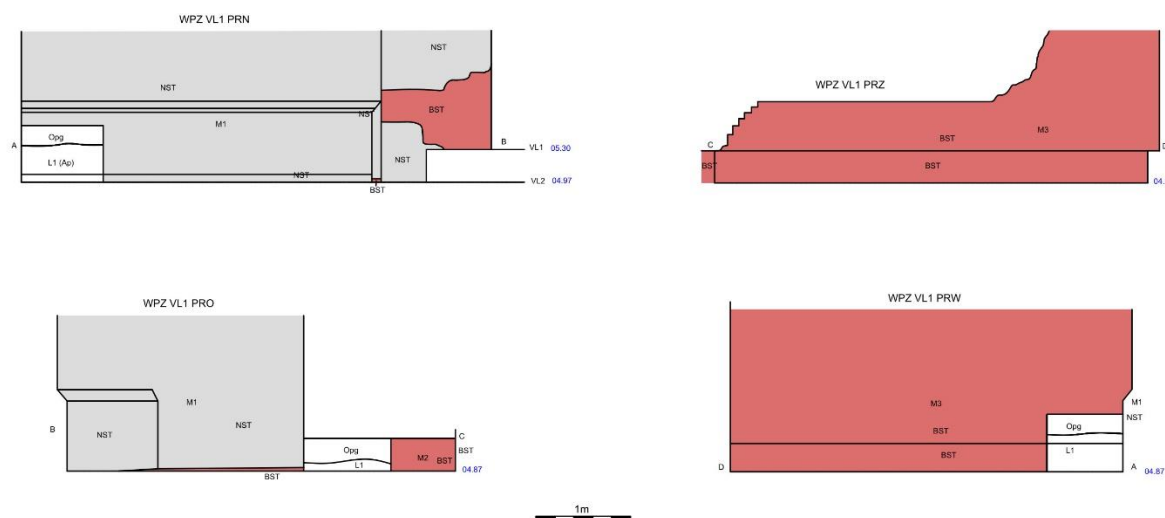

Figuur 30: Profiel- en coupetekeningen 1

Figuur 31: Profiel- en coupetekeningen 2

Binnenrijdes zijvleugel zuid

Archeologisch onderzoek (2023F2)

ID: Profiel- en coupetekeningen 3
 Formaat: A4
 Datum aanmaak: 13-20/06/2023
 Datum afwerking: 26/01/2024

Legende

Opg Opgebrachte laag
 L Laag in profielwand
 M Muur in profielwand

BST Baksteen
 NST Natuursteen

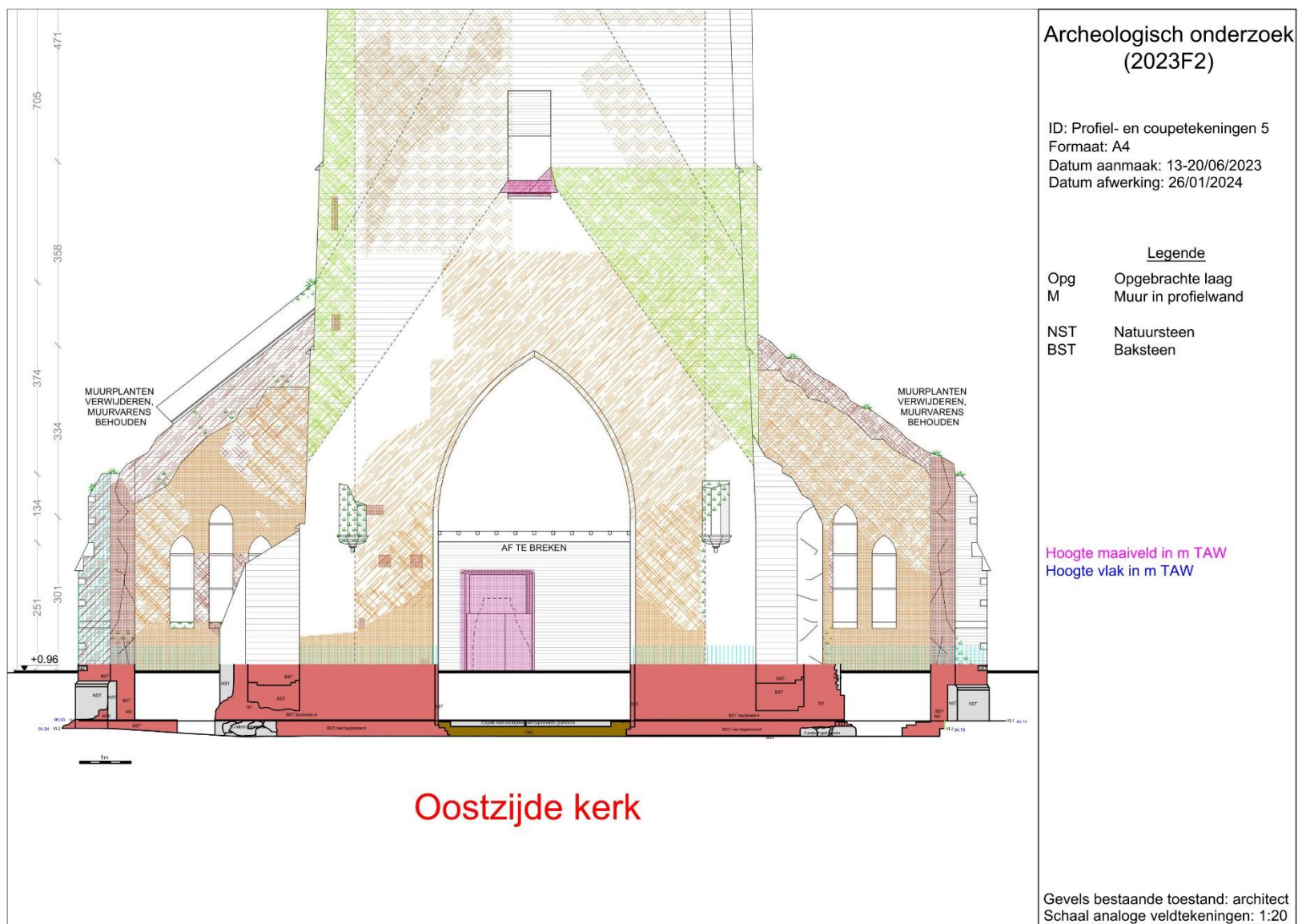
Hoogte maaiveld in m TAW
 Hoogte vlak in m TAW

Schaal analoge veldtekeningen: 1:20

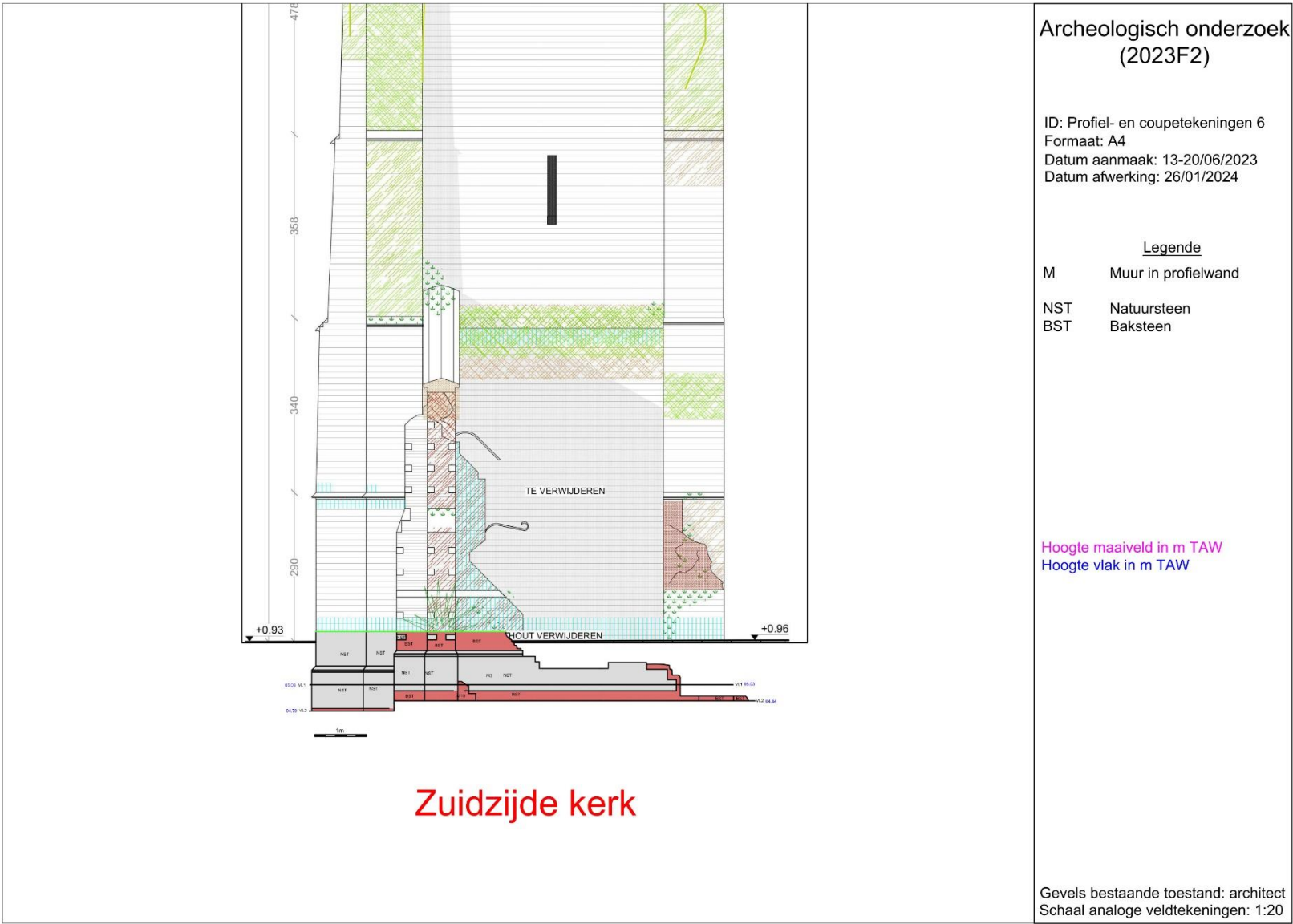
Figuur 32: Profiel- en coupetekeningen 3

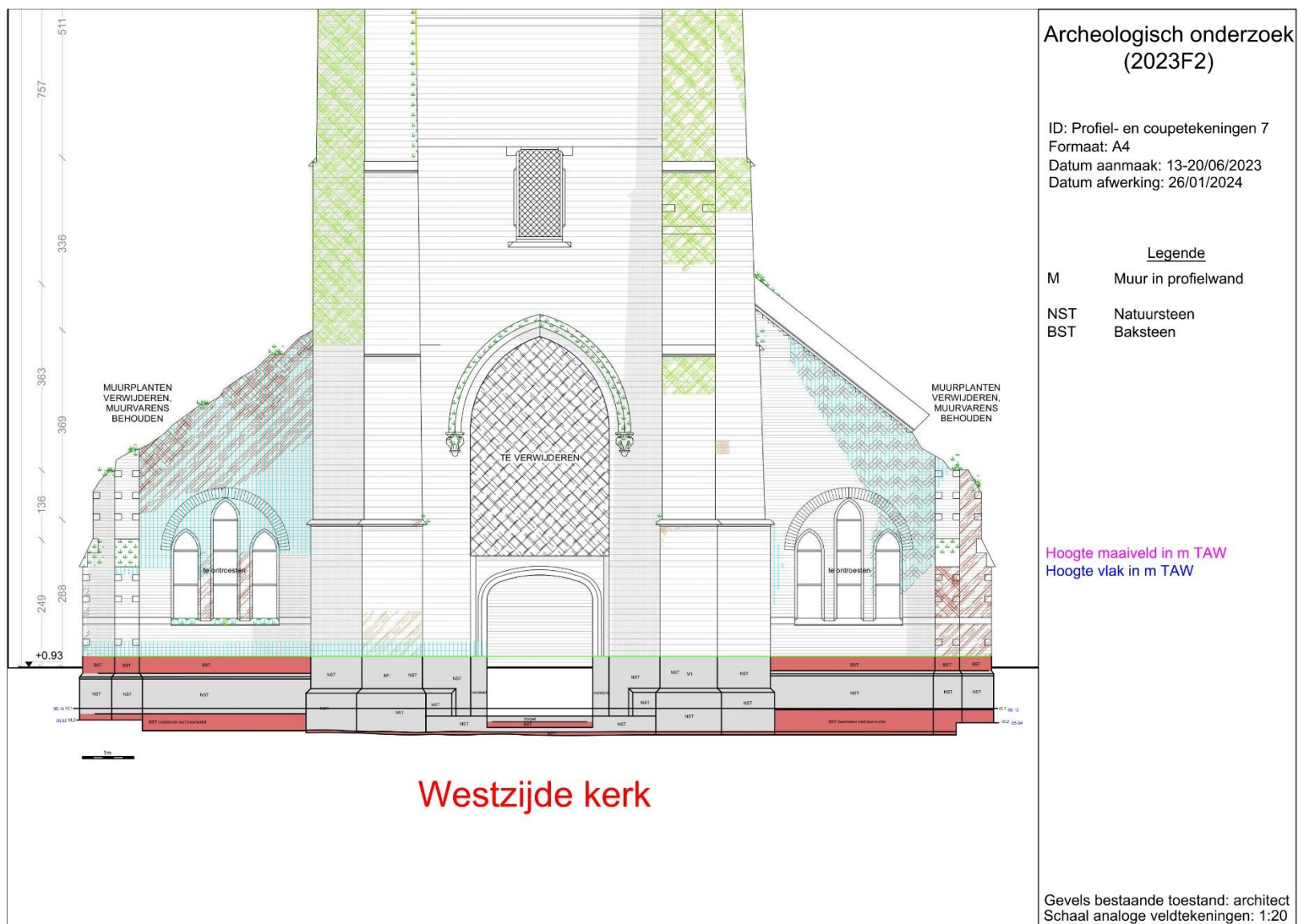
Figuur 33: Profiel- en coupetekeningen 4

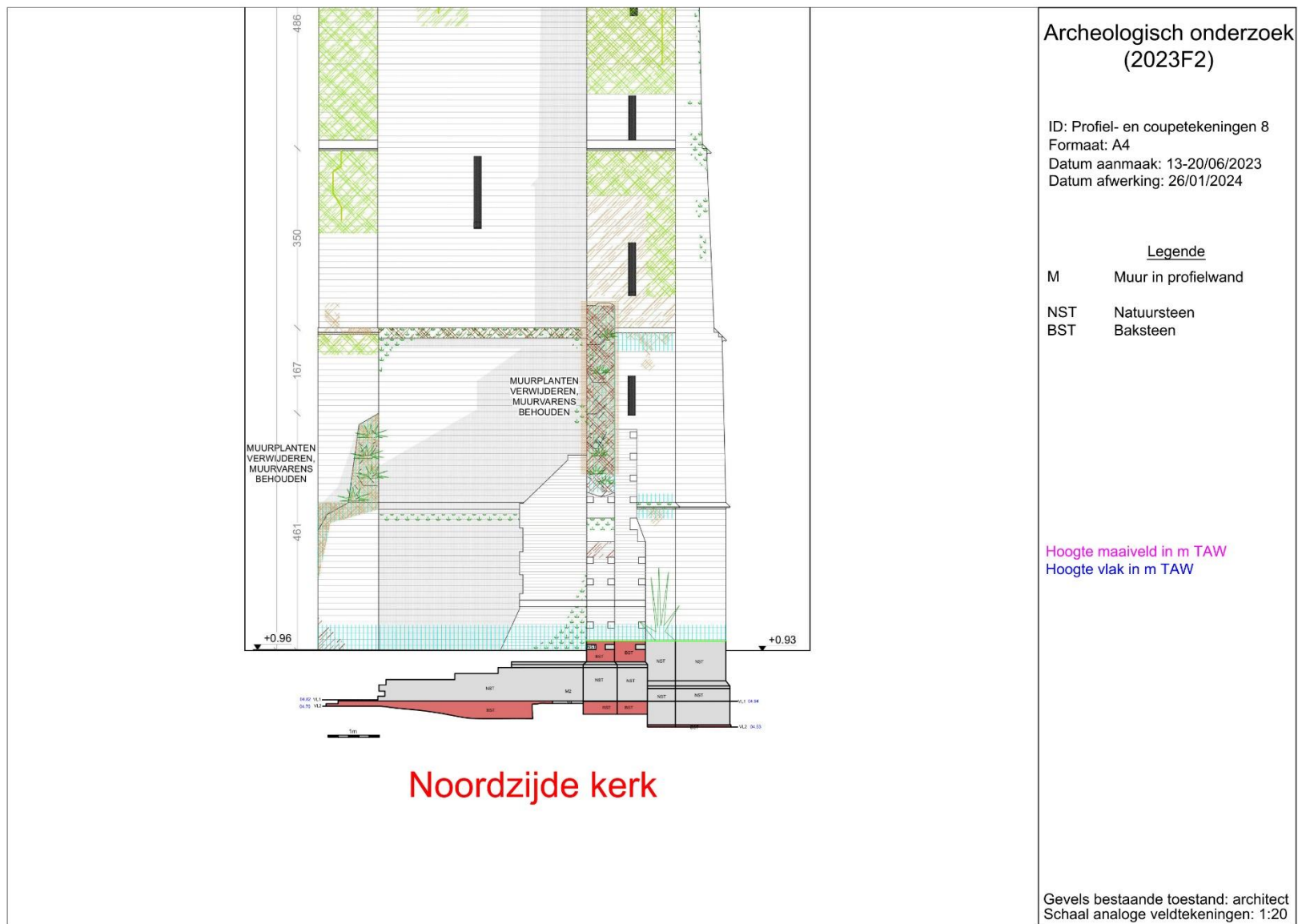
Figuur 34: Profiel- en coupetekeningen 5

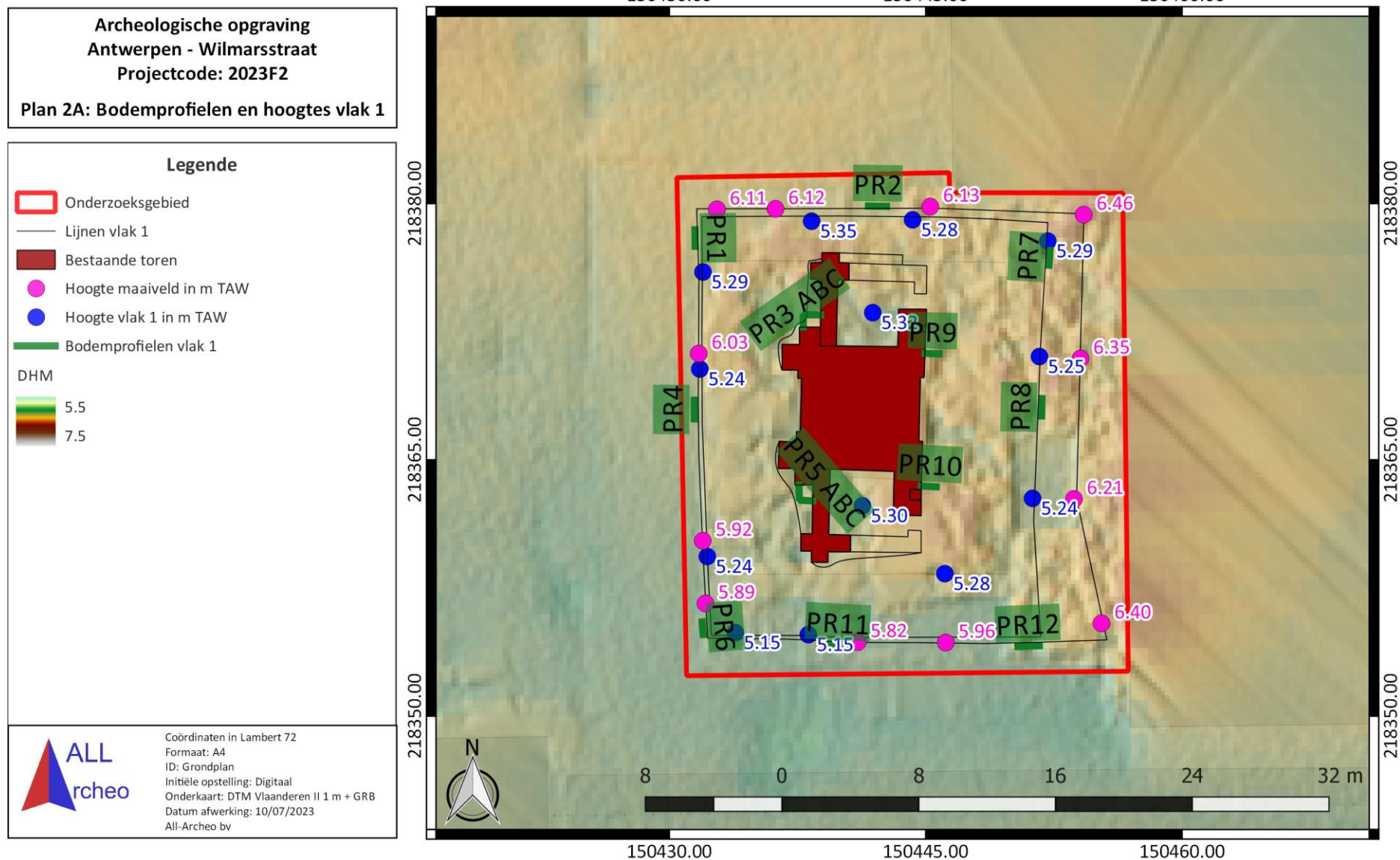
Figuur 35: Profiel- en coupetekeningen 6

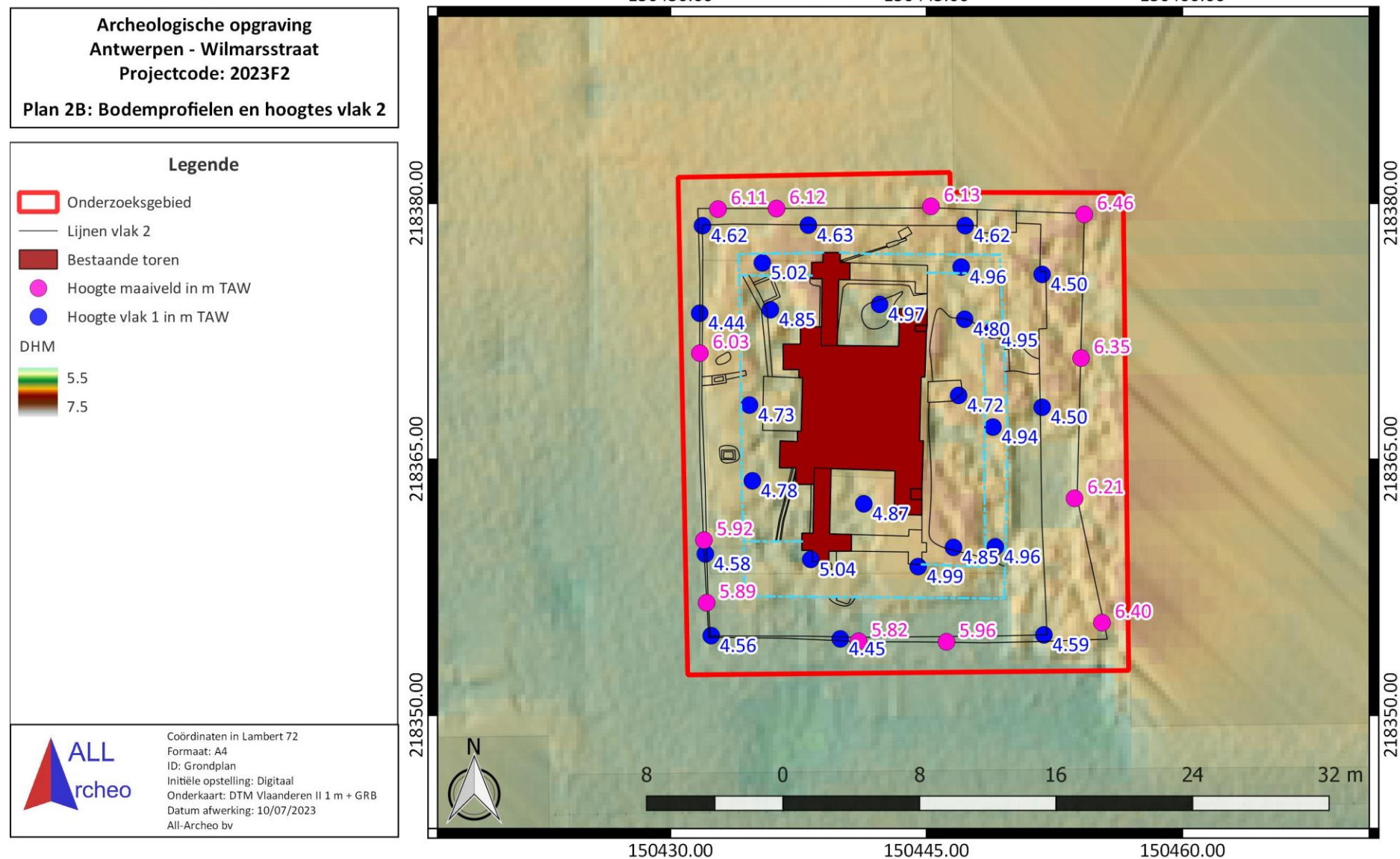
Figuur 36: Profiel- en coupetekeningen 7

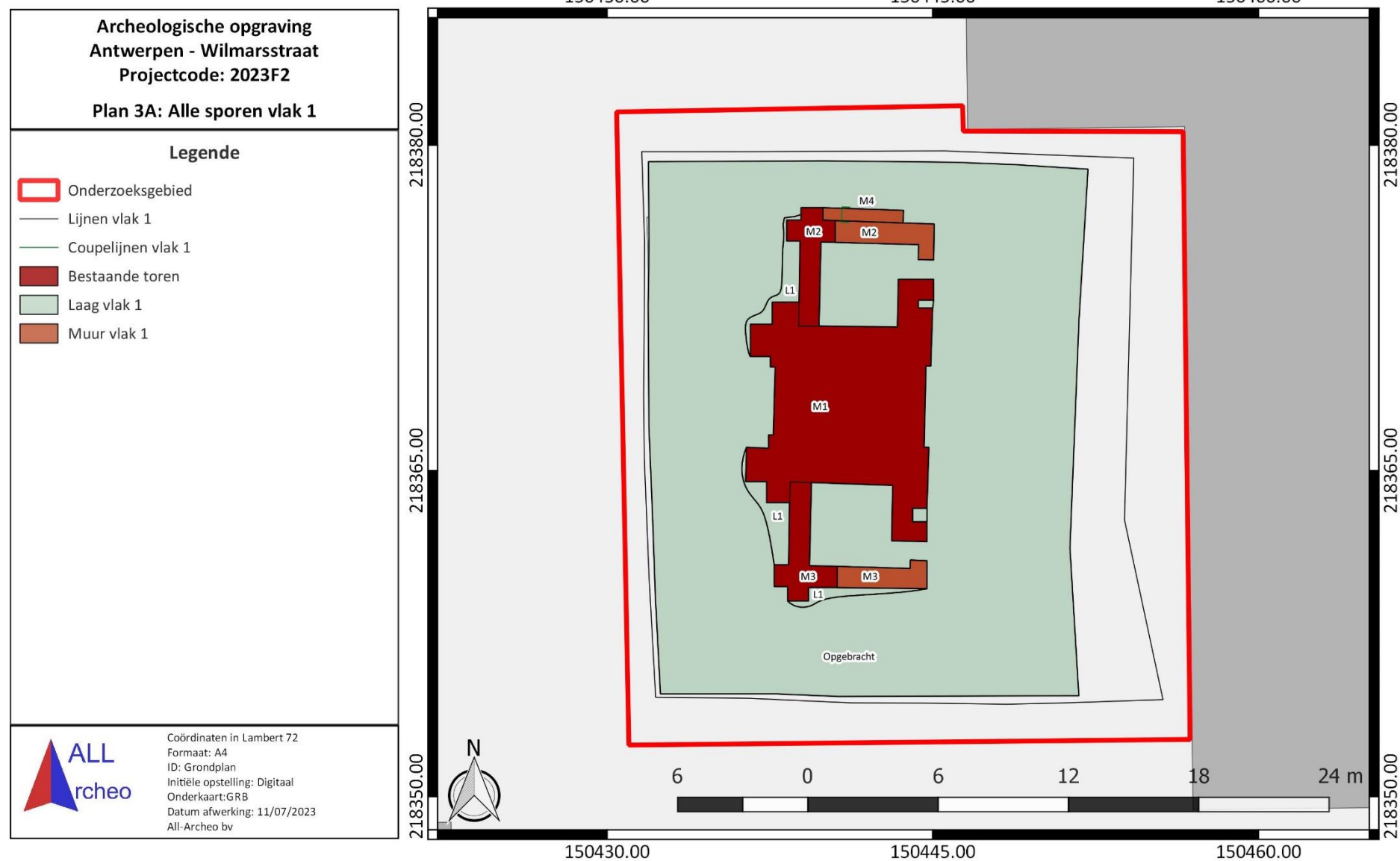

Figuur 37: Profiel- en coupetekeningen 8

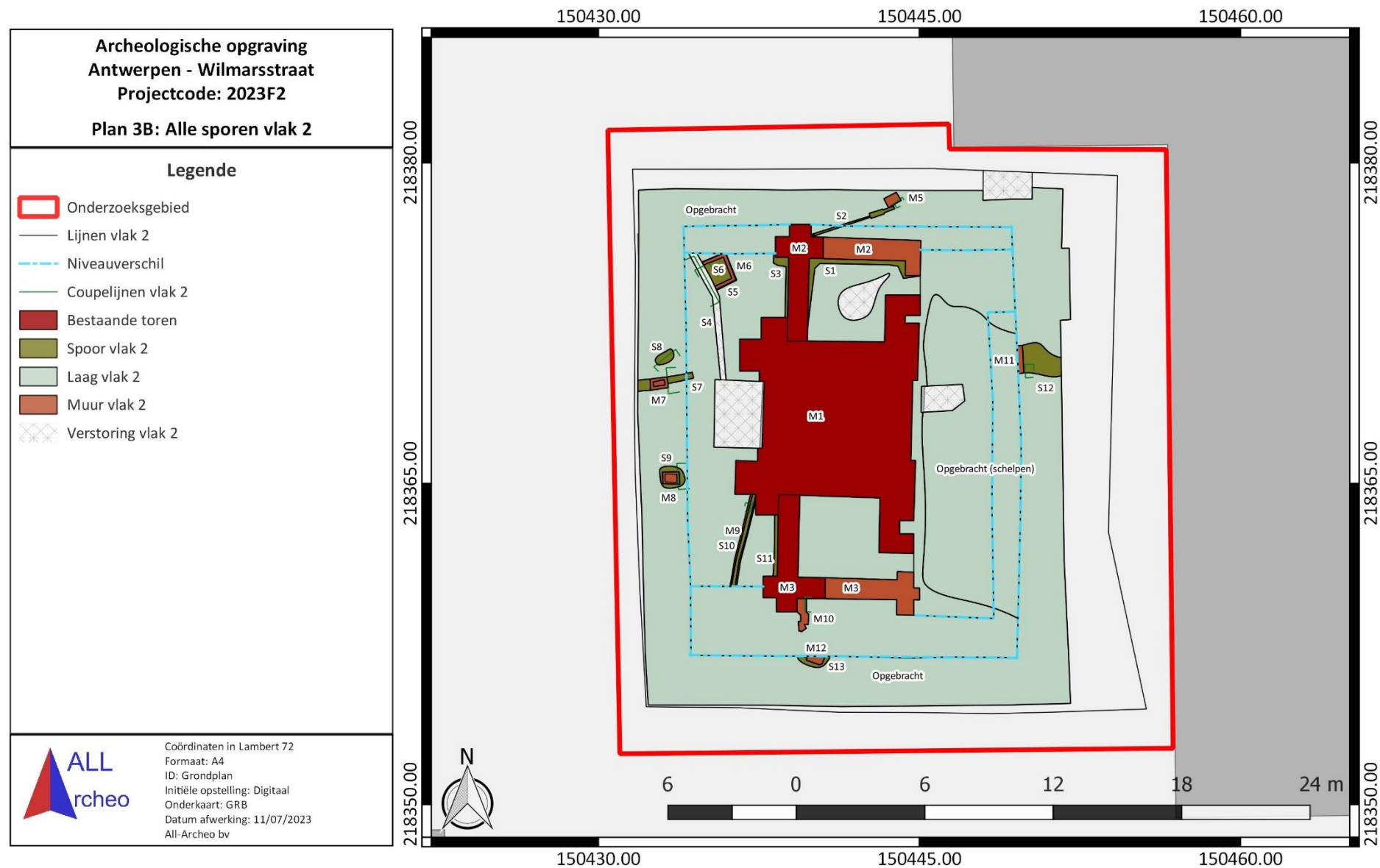

Figuur 38: Plan met aanduiding van de bodemprofielen en hoogtes van vlak 1 (blauw) en het maaiveld (magenta) in m TAW

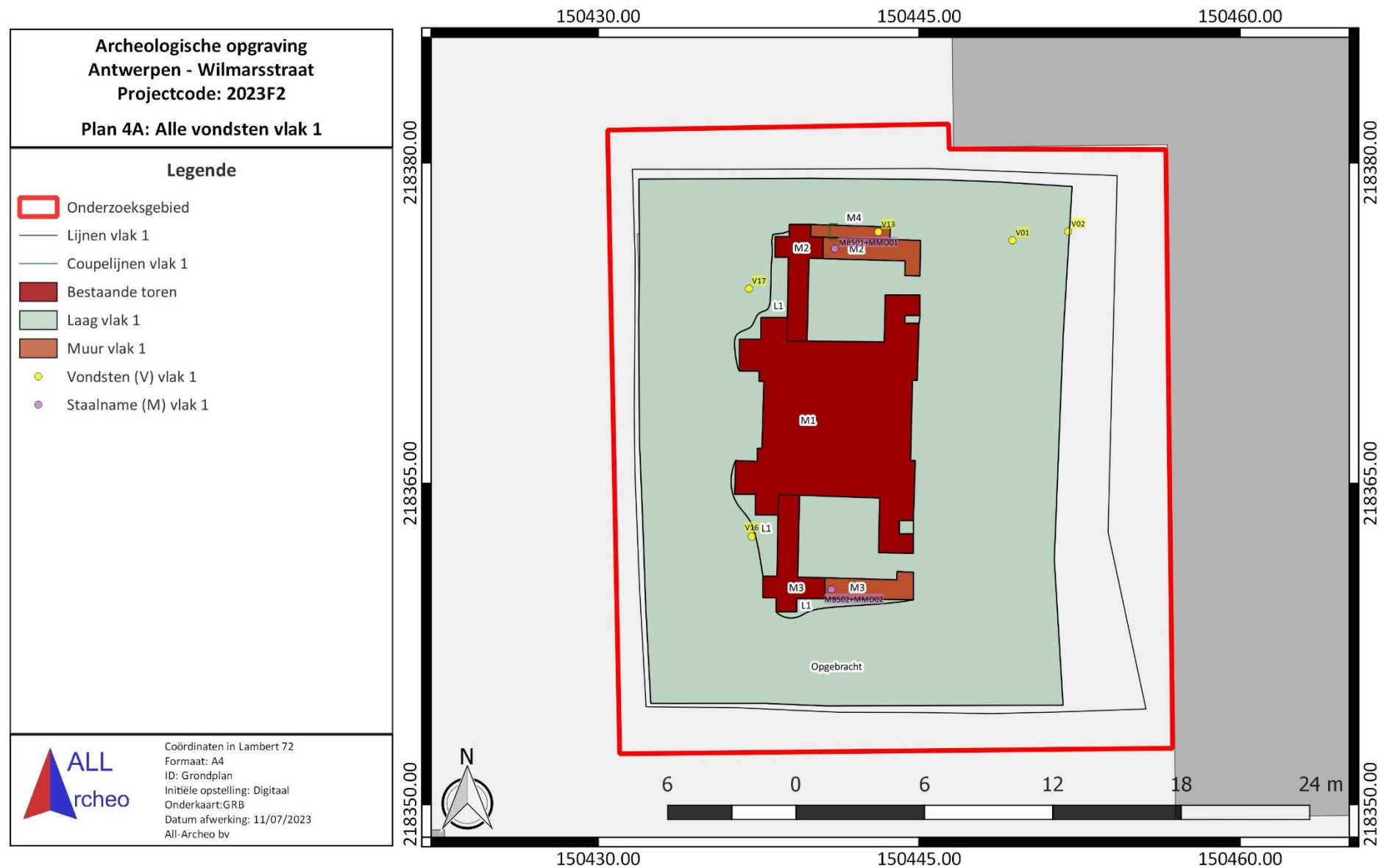

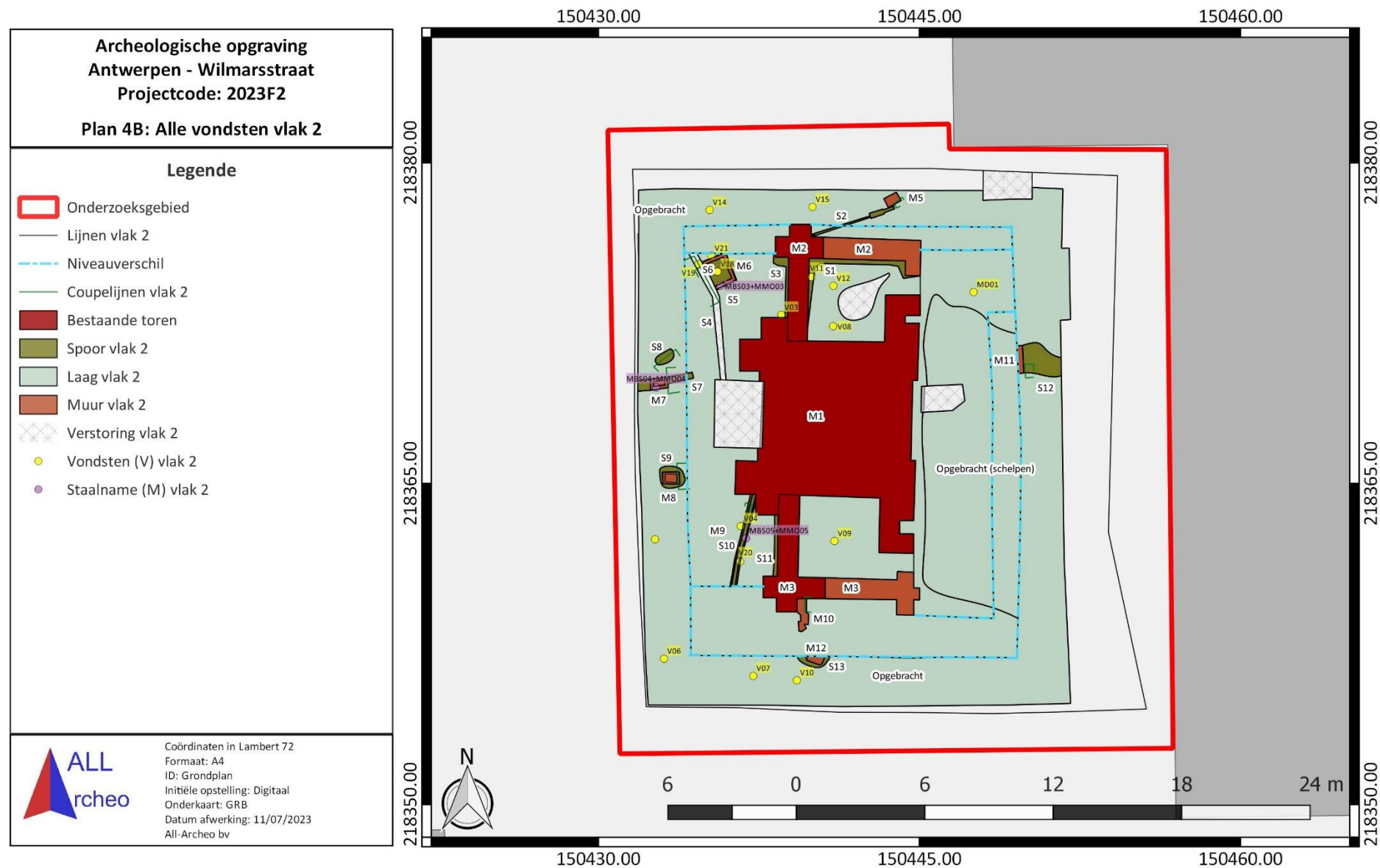
Figuur 40: Alle sporen overzicht vlak 1, weergegeven op het GRB (www.geopunt.be)

Figuur 41: Alle sporen overzicht vlak 2, weergegeven op het GRB (www.geopunt.be)

Figuur 42: Alle vondsten vlak 1 overzicht, weergegeven op het GRB (www.geopunt.be)

Figuur 43: Alle vondsten vlak 2 overzicht, weergegeven op het GRB (www.geopunt.be)

2.4.6 Assessment van sporen

De site kent geen complexe verticale stratigrafie. De aangetroffen sporen worden per chronologische periode besproken en daarbinnen per functionele categorie. In totaal werden 13 sporen, één laag en 12 muren geregistreerd. Er werden geen natuurlijke sporen vastgesteld. De antropogene sporen omvatten insteken, opvullingslagen, een uitbraakspoor en verstoringen. De laag is een opgebracht pakket en de muren zijn van de kerk. De sporen komen verspreid voor over het terrein, maar zijn meer geconcentreerd in de noordelijke en in de westelijke zone.

Het eerste vlak bevond zich op een diepte die varieerde van 67 tot 117 cm onder het maaiveld of op een hoogte van 5,15 tot 5,35 m TAW. Zoals toegelicht in de werkwijze werd een tweede vlak aangelegd op het niveau van de uitgravingen voor de geplande werken. De diepte varieerde van 78 tot 159 cm onder het maaiveld of een hoogte van 4,44 tot 5,04 m TAW.

2.4.6.1 Restanten rond de kerk

Ter hoogte van het eerste vlak zijn er enkel opgebrachte of geroerde pakketten aanwezig. Aan de noord-, de zuid- en de westzijde (WP N, WP Z en WP W) werd tegen de toren een smalle strook donkerbruine grond (L1) vastgesteld, waarvan aanvankelijk werd gedacht dat het teelaarde was. Het betreft ook een opgebracht pakket, maar zal al aanwezig geweest zijn voor de kerk haar functie verloor. Het pakket leverde een aantal aardewerkvondsten op. Het gaat om een wandfragment van een kruik in steengoed en verder een bodem-, een rand- en twee wandfragmenten rood geglaazuurd aardewerk (V12).

Figuur 44: Vondsten uit opgebracht pakket L1 (V12)

Boven dit pakket werd aan de noordzijde ook nog een pad met betontegels vastgesteld (zie verder). De zone aan de noord-, de zuid- en de westzijde van de toren, buiten de smalle strook grond langs de toren, is een geroerd pakket. Dit geroerde pakket is wellicht ontstaan bij de aanlegwerken van de Antwerpse haven. Onder dit geroerde pakket, op vlak 2, werden archeologische sporen vastgesteld.

Figuur 45: Overzicht van WP W, vlak 1, in zuidelijke richting

Figuur 46: Werkput W profiel 5 (AB)

Figuur 47: Overzicht van WP W, vlak 2, in noordelijke richting

Twee rechthoekige funderingen (M7-8 en insteken S7 en 9) met afmetingen van ca. 55 bij 80 cm bevinden zich ten westen van de toren. Het zijn de funderingen van een poortconstructie die behoorde tot een afsluiting rond de kerk. De pijlers zijn hol vanbinnen en zijn opgebouwd uit bakstenen van 18 x 8 x 4 cm in een grijze, zeer harde kalkmortel met kalkstippen. Ze zijn 40 tot 90 cm diep bewaard onder het aangelegde vlak. Uit een insteek (S7) komt een oorfragment in rood geglazuurd aardewerk. Het behoort tot een vergiet of een schaal (V19).

Figuur 48: Funderingen M7 (links) en M8 (rechts) van de pijlers van de poort aan de westzijde van de kerk op vlak 2 in werkput W

Figuur 49: Coupe (vlak 2) langs fundering M8 in werkput W (AB)

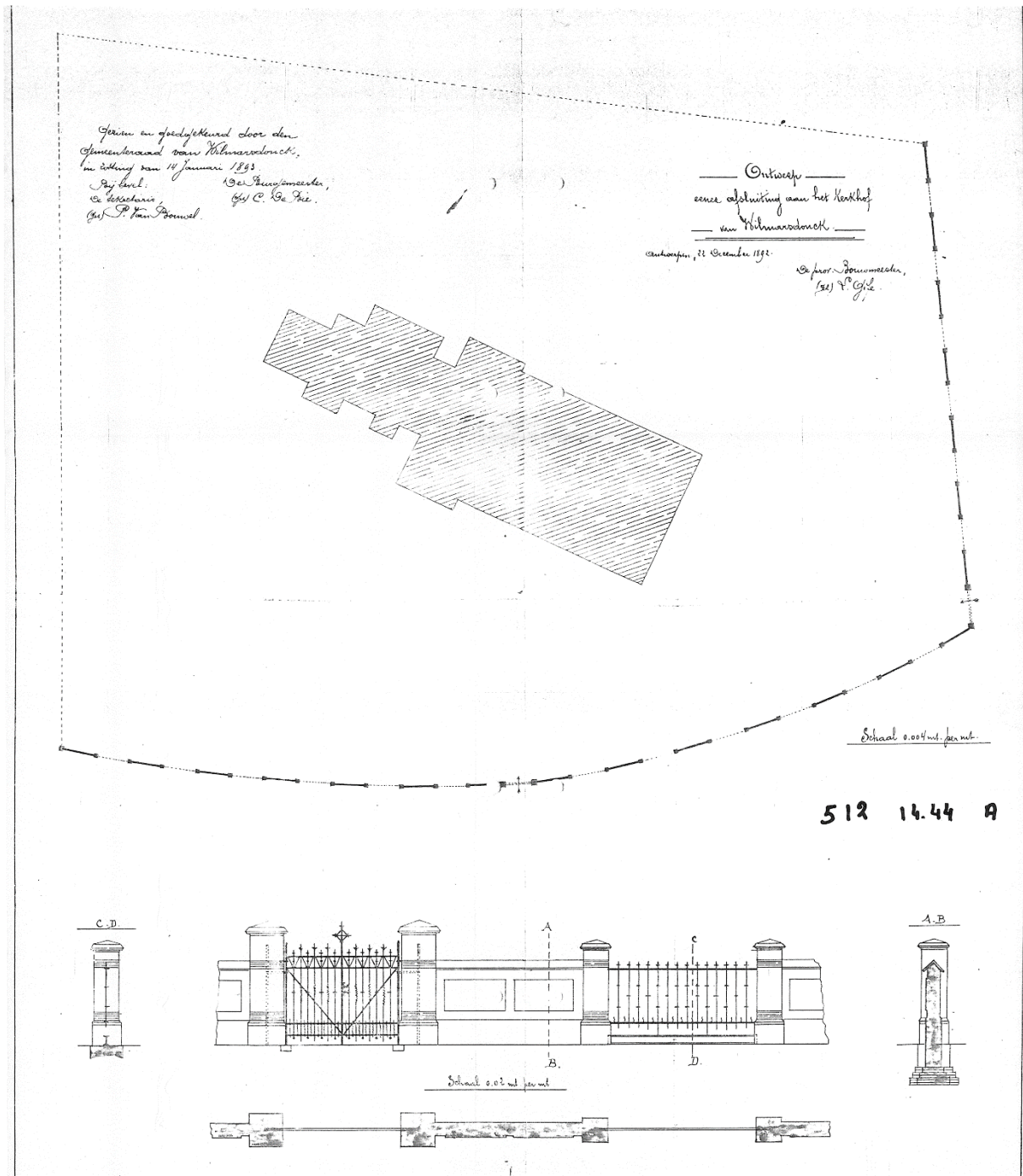

Figuur 50: Oorfragment in geglazuurd rood aardewerk van een vergiet of schaal uit insteek S7 (V19)

De afsluiting, waar de funderingen toe behoren, werd ontworpen in 1892. Ze dateert dus van enkele jaren na de toevoeging van zijbeuken aan de kerk in 1888. De afsluiting met poort was aanwezig tot aan de afbraak van de kerk en is nog te zien op een foto uit 1965 (Figuur 51). Van de andere pijlers tussen het hekwerk van de afsluiting rond het kerkdomein werden geen restanten aangetroffen. In het noordwesten werden in de geroerde pakketten een achttal ijzeren fragmenten gevonden, waarvan minstens een deel afkomstig is van het hekwerk van de afsluiting rond de kerk.

Figuur 51: Foto uit 1965 van de westzijde van de kerk met vooraan de poort en afsluiting met hekwerk (Felixarchief Antwerpen - FOTO-OF#14528)

Figuur 52: Ontwerp van de afsluiting aan het kerkhof van Wilmarsdonk, 22/12/1892 (Felixarchief Antwerpen - 822#14253)

Figuur 53: Fragmenten van het hekwerk van de afsluiting rond de kerk (V17)

Figuur 54: Mogelijke fragmenten van het hekwerk van de afsluiting rond de kerk (V04)

In het noordwesten werd een vierkante infiltratieput vastgesteld met een buitendiameter van ca. 1,80 m (M6). De put, die reikt tot ca. 90 cm onder het aangelegde vlak, heeft geen vloer en in de wanden zijn er openingen langs waar het water kon draineren. De put, opgebouwd met bakstenen van 18 x 8 x 4 cm in een grijze, harde kalkmortel, is opgevuld met puin (S6). De put zal ook aangelegd zijn in de 19de eeuw. Uit de puinvulling van de put komen een rand-, een wand- en een oorfragment industrieel wit aardewerk (V18), te dateren in de nieuwste tijd.

Figuur 55: Infiltratieput M6 op vlak 2 in werkput W

Figuur 56: Coupe (vlak 2) langs de buitenzijde van de infiltratieput M6 in werkput W (AB)

Figuur 57: Coupe (vlak 2) door infiltratieput M6 in werkput W (AB)

Figuur 58: Rand- en wandfragment industrieel wit aardewerk uit de puinvulling (S6) van put M6 (V18)

In het zuidwesten werd verder nog een bakstenen goot (M9 met insteek S10) vastgesteld, die aansluit op de toren en die een verbinding maakt met een bakstenen waterput (M12 met insteek S13). In het noorden is ze noordoost-zuidwest georiënteerd, maar ze draait naar het zuiden toe af naar het zuidoosten, waar ze aansluit op de waterput. In de goot ligt een waterleiding die naar de waterput gaat. De goot is ongeveer 30 cm breed en vier stenen hoog (inclusief afdekkende steen). De bakstenen van de goot hebben afmetingen van 18 x 8 x 4 cm. De mortel is geelgrijs en vrij hard. Uit de insteek komt de bodem van een drinkglas in kleurloos glas (V20)

Figuur 59: Bakstenen goot (M9/S10) op vlak 2 met leiding die aansluit op de toren in werkput W

Figuur 60: Coupe op goot M9 (vlak 2) in werkput W (AB)

Figuur 61: Foto van de aansluiting van goot M9 (vlak 2) op de westgevel van de kerktoeren

Figuur 62: Coupe langs goot M9 (vlak 2) in werkput W (AC)

Figuur 63: Bodem van een drinkglas in kleurloos glas (V20) uit de insteek (S10) van een goot (M9)

Slechts de rand van de waterput werd aangesneden bij het graven van de sleuf voor de plaatsing van de keerwanden. Hij bevindt zich verder in een zone waar minder diep is uitgegraven in functie van de werken. Er is daar voldoende buffer boven aanwezig (meer dan 30 cm) om de structuur in situ te bewaren. De afmetingen zijn dan ook niet gekend. De waterput bleek niet gedempt. Er werd gepeild naar de diepte. Op een diepte van 4,04 m onder de bovenzijde van de waterput werd de bodem of een opvulling bereikt.

Figuur 64: Waterput M12 op vlak 2 in werkput Z

Aansluitend op de noordzijde van het bewaarde deel van de noordelijke zijbeuk werd het restant van een ca. 65 cm breed pad (M4) vastgesteld, dat opgebouwd is uit betontegels. Het werd afgeboord door verticaal geplaatste betontegels. De tegels liggen rechtstreeks, zonder bedding, op het opgebrachte pakket. Ze hebben afmetingen van 30 x 30 x 4 cm. Het pad kon gevolgd worden over een lengte van ca. 3,75 m. Ook aan de zuidzijde werd het restant van een pad vastgesteld (M10), langs de zijbeuk uit de 19de eeuw. Het pad is onregelmatig opgebouwd uit baksteen en natuursteen. Het pad is er 65 cm breed.

Figuur 65: Pad M4 op vlak 1 met betontegels op vlak 1 aan de noordzijde van de kerk in werkput N

Aan de noordzijde werd een gresbuis geregistreerd (S2) voor de afvoer van regenwater van het dak van de in de 19de eeuw aangebouwde zijbeuk. Deze wordt ondersteund door een muurtje (M5) met bakstenen van 17 x 8 x 4,5 cm en een vrij zachte gele kalkmortel.

Figuur 66: Pad M10 met baksteen en natuursteen op vlak 2 aan de zuidzijde van de kerk in werkput N

Figuur 67: Gresbuis (S2) ten noorden van de kerk (vlak 2) in werkput N

Figuur 68: Muurtje (vlak 2) M5 ter ondersteuning van een afvoerbuiss (S2) in werkput N

Ten westen van de kerk bevat het centraal aanwezige opgebrachte pakket schelpen. Het omvat duidelijk opgespoten zand. Mogelijk is het de opvulling van de uitgravingen die zijn gebeurd voor de opgraving die in 1966 werd uitgevoerd.¹⁸ Aan de noordzijde van het opgespoten pakket werden muurfragmenten en een mogelijk uitbraakspoor (M11/S12) vastgesteld. Uit een coupe blijkt echter dat het gaat om losse muurfragmenten. Wellicht zijn ze wel afkomstig van de kerk. Ze zijn opgebouwd uit baksteenbrokken en een donkere geelwitte, vrij harde kalkmortel.

Figuur 69: Overzicht van WP O, vlak 1 in zuidelijke richting

¹⁸ Havermans 1983

Figuur 70: Overzicht van WP O, vlak 2, in noordelijke richting

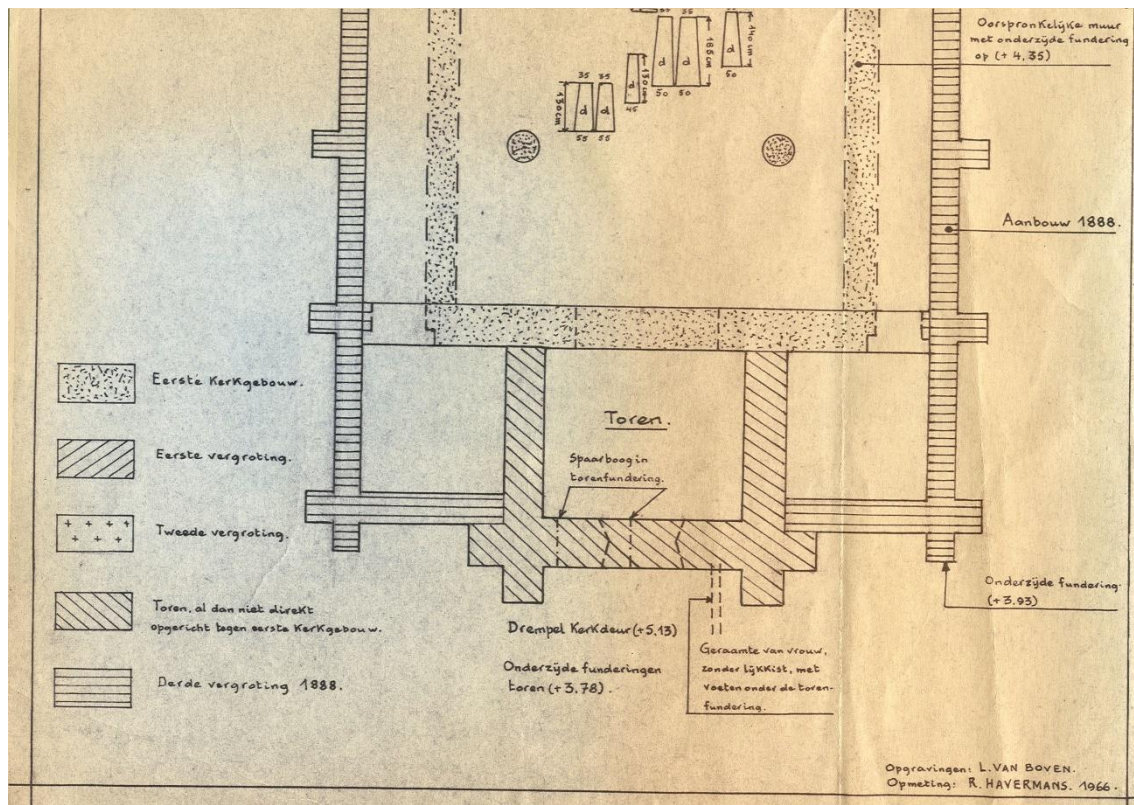
Figuur 71: Werkput O profiel 10 (AB)

Figuur 72: Muurfragmenten M11 en vermeend uitbraakspoor S12 op vlak 2

Figuur 73: Coupe (vlak 2) muurfragment M11 en vermeend uitbraakspoor S12 (AB)

Figuur 74: Detail uit het opgravingsplan van Robert Havermans uit 1966 met onderaan de toren

2.4.6.2 Vrijgelegd muurwerk van de kerk

Ter hoogte van de eigenlijke toren (M1) reikte de uitgraving op -35 cm tot net aan de onderzijde van het natuursteenparement. De plint heeft een hoogte van ca. 84 cm. Onder dit niveau is een vertanding aanwezig, waar het funderingswerk aanvangt. Dit is 30 cm onder de bovenzijde van de huidige dorpels van de toren. De fundering springt ongeveer 5 cm naar voren ten opzichte van het bovenliggende parement.

Ter hoogte van de in de late 19de toegevoegde bakstenen zijbeuken (M2 en M3) bevindt de overgang tussen het opgaand muurwerk en de fundering zich 30 cm hoger dan bij de toren. Het terrein lijkt dan ook opgehoogd, wellicht bij de bouw van de zijbeuken. De toegevoegde zijbeuken zijn onderaan, over een hoogte van ca. 78 cm van een parement/plint in natuursteen voorzien. De gebruikte bakstenen voor de zijbeuken hebben afmetingen van 17 x 7,5 x 4,5 cm en zijn geplaatst in een vrij zachte beigegele kalkmortel. Langs de noordelijke zijbeuk is aan de binnenzijde een insteek vastgesteld (S1). Hieruit werd een menselijk spaakbeen of kuitbeen gerecupereerd (V11). Aan de buitenzijde van beide zijbeuken werd ook een insteek vastgesteld (S3 en S11).

Figuur 75: Foto (detail) uit 1965 van de zuidzijde van de kerk met vooraan de in de late 19de eeuw toegevoegde zijbeuk (rode pijl) (Felixarchief Antwerpen - FOTO-OF#14526)

Figuur 76: Westzijde van de kerk op het onderste opgravingsniveau (vlak 2), waarop duidelijk te zien is dat de plint van de aangebouwde zijbeuk (M3) zich hoger bevindt dan de plint van de toren (M1)

Door de uitgravingen kwam het resterende bewaarde deel van de toegevoegde zijbeuken vrij te liggen. Het gaat om de eerste travee. Naar het oosten toe zijn de zijbeuken verdwenen, net als de rest van de kerk, althans op het onderste vrijgelegde niveau.

Figuur 77: Noordzijde van de kerk (vlak 2) met vrijgelegde muren van de 19de-eeuwse zijbeuk (M2)

Figuur 78: Zuidzijde van de kerk (vlak 2) met vrijgelegde muren van de 19de-eeuwse zijbeuk (M3)

Figuur 79: Dorpel aan de oostzijde (vlak 2), bestaande uit gerecupereerde grafstenen

Aan de oostzijde van de toren bevindt zich de aanzet van het oorspronkelijke schip. Bij het verdiepen kon die nog iets verder gevolgd worden naar het oosten toe, maar ze verdwijnt van zodra het opgespoten zand begint. Aan de oostzijde bleek na opkuisen dat de dorpel bestaat uit twee in de lengte afgezaagde of afgekapte grafstenen in blauwe hardsteen, waar aan de randen een tekst in is uitgekapt in gotisch schrift. Enkel aan de koppen is de tekst nog vrij goed bewaard. Elders zijn de stenen vrij sterk afgesleten. Omwille van het verschil in lengte is duidelijk dat de stenen van de dorpels niet van éénzelfde grafsteen komen.

Figuur 80: Oostzijde van de kerktoren (vlak 2) met erlangs de aanzet van het oorspronkelijke schip

2.4.6.3 *Natuursteenfragmenten uit de opgebrachte pakketten*

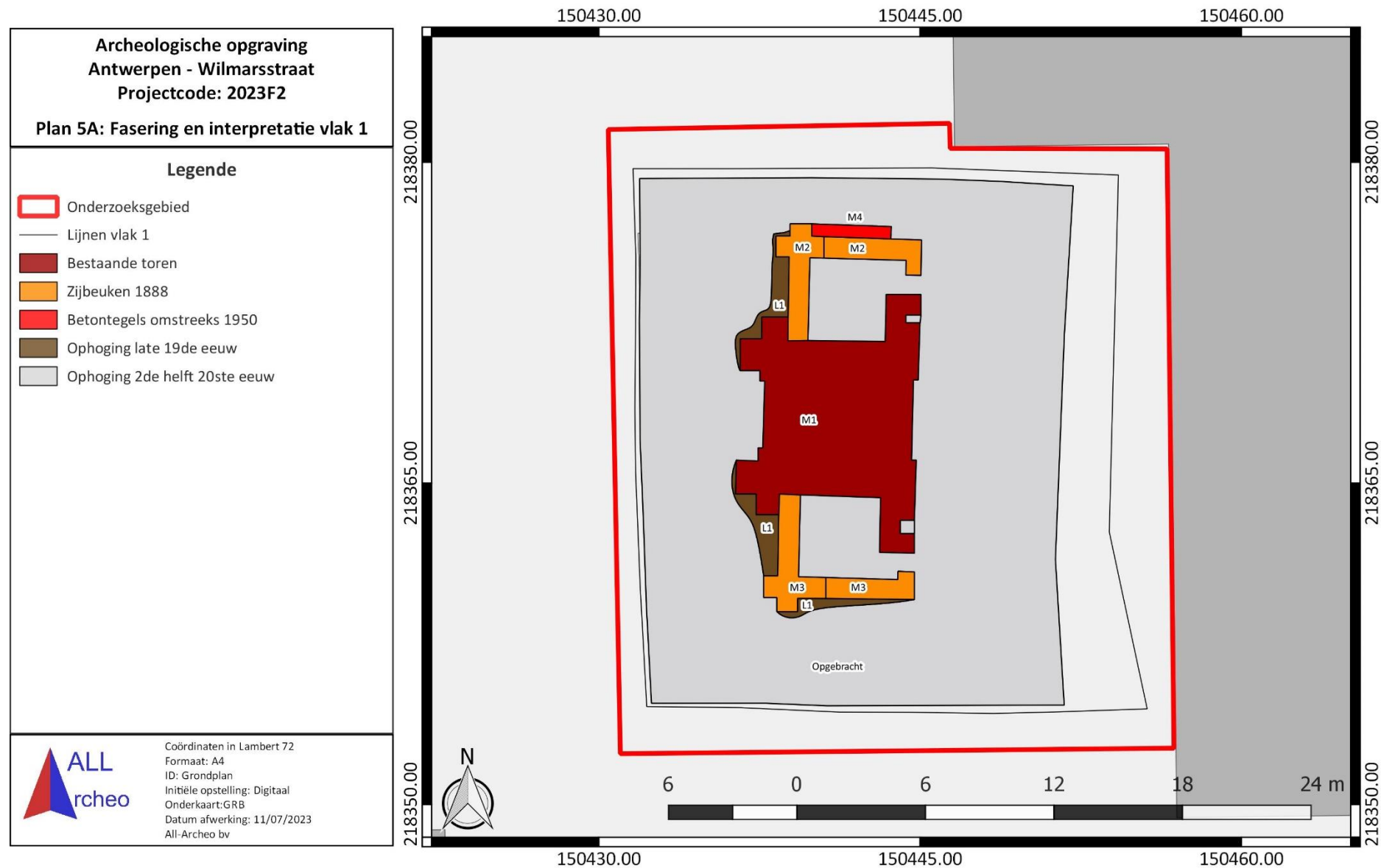
Bij het afgraven van het opgespoten zand naar het oorspronkelijke maaiveld werden een aantal natuursteenfragmenten gerecupereerd die wellicht van de kerk afkomstig zijn. Deze fragmenten worden bijgehouden door de initiatiefnemer.

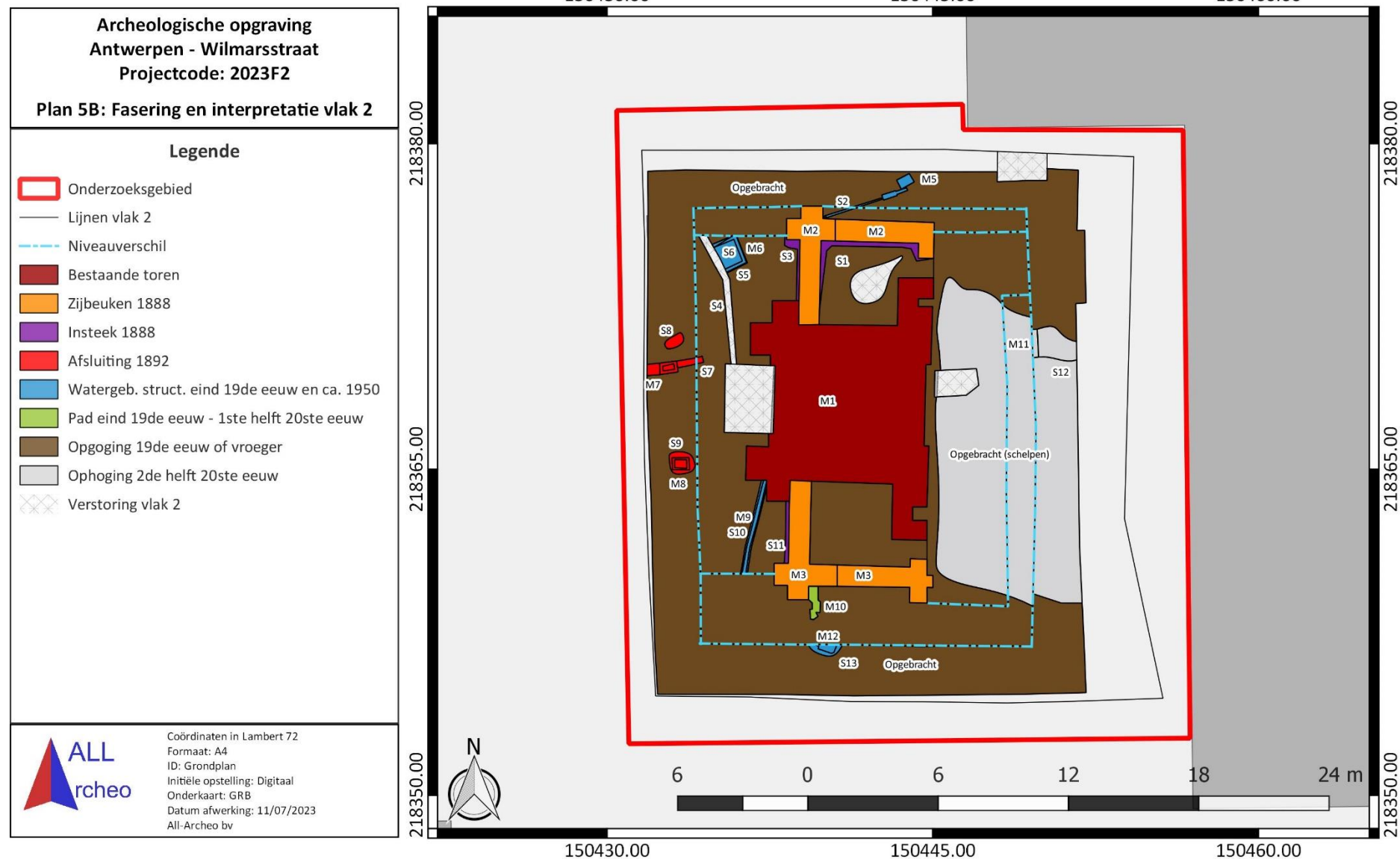
Figuur 81: Werkfoto van de gerecupereerde natuursteenfragmenten uit het opgespoten zand

Figuur 82: Foto van een gerecupereerd natuursteenfragment

Figuur 83: Fasering en interpretatie van de sporen op vlak 1, weergegeven op het GRB (www.geopunt.be)

Figuur 84: Fasering en interpretatie van de sporen op vlak 2, weergegeven op het GRB (www.geopunt.be)

2.4.7 Assessment van het onderzochte gebied

Na uitvoering van de voorgaande stappen kunnen de onderzoeksvragen beantwoord worden.

- Wat is de aard, omvang, datering en conservatie van de aangetroffen archeologische resten?
 - o De aangetroffen archeologische sporen bestaan uit insteken, opvullingslagen, een uitbraakspoor en verstoringen. Er zijn ook opgebracht pakketten vastgesteld en de muren zijn van de kerk. De sporen komen verspreid voor over het terrein, maar zijn meer geconcentreerd in de noordelijke en de westelijke zone.
 - o In de bodemopbouw kan een opdeling gemaakt worden tussen het noorden, het zuiden en het westen enerzijds en het oosten van het onderzoeksgebied anderzijds. In de eerste zone bestaat het bovenste deel uit een aantal opgebrachte lagen die schelpen bevatten, maar ook wat bouwpuin. Dit wijst uit dat het terrein niet uitsluitend werd opgespoten, maar ook gewoon werd opgehoogd. De laatste ophoging van het onderzoeksgebied lijkt later uitgevoerd dan de algemene opspuitingen van de haven of er hebben later nog graafwerken plaatsgevonden.
 - o Aan de noordzijde van de kerk werd nog een betonnen pad vastgesteld dat het maaiveldniveau aangeeft uit de laatste fase van het liturgische gebruik van de kerk.
 - o De aangetroffen resten dateren vanaf de late middeleeuwen tot in de nieuwste tijd. De vastgestelde ophogingen dateren van de periode na het verdwijnen van het polderdorp Wilmarsdonk in de jaren 1960.
 - o De archeologische resten zijn over het algemeen goed geconserveerd.
- Hoe is de opbouw van de chronologie van de aanwezige archeologische resten?
 - o De aangetroffen archeologische resten buiten de eigenlijke kerk zijn in de nieuwste tijd te plaatsen en dan vooral in de 19de eeuw. De recentste opgebrachte pakketten zijn te dateren vanaf de jaren 1960. De opbouw en chronologie van de kerk zelf wordt verder nog besproken.
- Kan het onderzoek de gegevens uit het archeologisch vooronderzoek bevestigen of bijstellen?
 - o Het onderzoek heeft de interpretaties uit het vooronderzoek bevestigd en aangevuld.
- Zijn sporen van begravingen aanwezig?
 - o Er werden geen in situ bewaarde begravingen vastgesteld. Er is wel vrij veel menselijk botmateriaal aangetroffen in geroerde pakketten. Het botmateriaal zal afkomstig zijn van geroerde begravingen in en rond de Sint-Laurentiuskerk van Wilmarsdonk.
- Welke specifieke activiteiten hebben in het onderzoeksgebied plaatsgevonden? Wat zijn de materiële aanwijzingen hiervoor? Passen deze in de historische context van de locatie?
 - o De resten staan in verband met de Sint-Laurentiuskerk van Wilmarsdonk die gebruikt is voor religieuze activiteiten. Naast de eigenlijke muurresten van de kerk zijn ook structuren aangetroffen die gerelateerd zijn aan het gebruik en de omgang met water (waterput en infiltratieput).
- Levert het organische en anorganische vondstmateriaal nieuwe inzichten inzake ontstaans- en gebruiksgeschiedenis van de site, eventueel ook over de materiële cultuur?
 - o Het vondstmateriaal geeft vooral meer inzicht in de datering van de aangetroffen resten. Menselijk botmateriaal bevestigt het gebruik van het onderzoeksgebied als begraafplaats, ook al werden er geen begravingen in situ vastgesteld. Er zijn ook restanten van de afsluiting rond de kerk aangetroffen.
 - o Contexten met voldoende vondstmateriaal om tot een redelijke diepte door te dringen in de materiële cultuur ontbreken.

- Wat is de bijdrage van het onderzoek in onze kennis van de kerk van Wilmarsdonk?
 - Het onderzoek is in overeenstemming met en complementair aan de historische gegevens. De algemene bouwgeschiedenis blijkt overeen te komen. Over de oprichtingsdatum van de kerk en de toren kon het archeologisch onderzoek geen bijkomende gegevens opleveren. De bouwfasering werd bevestigd. Deze komt verder aan bod.
 - Op vlak van waterhuishouding werden er nieuwe inzichten verworven. Het (hemel)water werd in de 19de eeuw en later afgevoerd naar een infiltratieput. Het water voor verbruik in de kerk werd aangevoerd via een buis die naar een waterput gaat.
 - Bij de opgraving kon een tot daarvoor niet zichtbaar deel van de muren van de toren en de aansluitende zijbeuken vrijgelegd en gedocumenteerd worden en de aanzet van de funderingen vastgesteld worden.
- Uit welke periode dateren de vondsten? Kan er een functionele interpretatie aan gegeven worden?
 - De vondsten horen hoofdzakelijk thuis in de nieuwste tijd en dateren dus uit de recentste periode van het liturgische gebruik van de kerk. Er zijn ook vondsten die iets ouder kunnen zijn en die kunnen dateren in de (late) middeleeuwen en nieuwe tijd.
 - De vondsten bestaan uit aardewerk, glas, metaal en menselijk bot. Het omvat vaatwerk en bouw materiaal. Het aardewerk betreft gebruiks aardewerk dat overwegend bestaat uit tafelgerei (eetgerei), maar mogelijk ook uit keukengerei. Het glas is ook tafelgerei (drankgerei). Het metaal (ijzer) is bouw materiaal dat voor een groot deel afkomstig is van hekwerk rond de kerk.
 - Het botmateriaal is menselijk en is gerelateerd aan de begravingen in en rond de kerk.
- Kan het onderzoek de gekende historische gegevens en interpretaties over het onderzoeksgebied fijn stellen, aanvullen en/of bijstellen?
 - Over het algemeen worden de historische gegevens bevestigd. Het onderzoek leverde onder andere meer inzicht op in een tot voor kort niet zichtbaar deel van het muurwerk van de kerk, maar ook in de waterhuishouding.
- Van wanneer dateren de oudste resten op de site en waaruit bestaan ze?
 - Het muurwerk van de toren is op basis van historische gegevens eerder in de 15de eeuw te plaatsen. Eén aardewerkfragment, een wandscherf in gedraaid grijs aardewerk, is mogelijk laatmiddeleeuws.
- Welke fasering tonen de muurresten aan?
 - Wat de kerk zelf betreft is de toren, waarvan een deel van het muurwerk is vrijgelegd, vermoedelijk in de 15de eeuw te dateren. Muurresten van oudere fasen van de kerk werden niet vastgesteld. De gedeeltelijk bewaarde zijbeuken langs beide zijden van de toren zijn aangelegd in 1888. De vastgestelde restanten van de afsluiting rond de kerk dateren uit 1892 of kort erna. Een pad in betontegels aan de noordzijde is aangelegd op het einde van de 19de eeuw of in de eerste helft van de 20ste eeuw. De structuren die in verband staan met de waterhuishouding zijn van het einde van de 19de eeuw.

3 Samenvatting

In de jaren '60 verdween het polderdorp Wilmarsdonk in het kader van de havenontwikkeling. De gotische toren is het enige overblijfsel van de Sint-Laurentiuskerk van het voormalige polderdorp Wilmarsdonk. De toren dateert uit de 15de eeuw en is bij Ministerieel Besluit van 13 september 1996 beschermd als monument. De kerktoren van Wilmarsdonk is uitgegroeid tot een symbool van de verdwenen polderdorpen op de rechter Scheldeoever.

Via een kunstopdracht wenste het Havenbedrijf de kerktoren van Wilmarsdonk te opwaarderen door een hedendaagse laag, een artistieke interpretatie aan het historisch en sociaal monument toe te voegen. Het uitgangspunt daarbij is dat de zone rondom de toren opnieuw verlaagd wordt tot het oorspronkelijke maaiveldniveau of het oorspronkelijke vloerniveau. Om een stabiele omgeving te creëren is daarvoor ook de aanleg van een keermuur en een toegangstrap of -helling nodig. Door de werken zal de toren opnieuw toegankelijk worden voor publiek.

In functie van de geplande werken werden voorafgaand aan de werken vier proefputten aangelegd om de bewaringstoestand van de toren en de omliggende zone, alsook de bewaringstoestand van het oorspronkelijke maaiveld te evalueren. Uit het uitgevoerde onderzoek blijkt dat aan de oostelijke toegang van de toren nog een dorpel bewaard gebleven is. Verder kon het niveau van het oorspronkelijke maaiveld gereconstrueerd worden. Bij de geplande werken bleek dat relevante archeologische resten aangetroffen zouden kunnen worden. Daarom diende een opgraving plaats te vinden in de zone die bedreigd werd door de geplande werken.

De archeologische opgraving heeft nieuwe inzichten opgeleverd en kan de resultaten van het vooronderzoek verder bijstellen. Aangetroffen archeologische sporen bestaan uit insteken, opvullingslagen, een uitbraakspoor en verstoringen. In de bodemopbouw kan een opdeling gemaakt worden tussen het noorden, het zuiden en het westen enerzijds en het oosten van het onderzoeksgebied anderzijds. In de eerste zone bestaat het bovenste deel uit een aantal opgebrachte lagen die schelpen bevatten, maar ook wat bouwpuin. Dit geeft aan dat het terrein niet uitsluitend werd opgespoten, maar ook gewoon werd opgehoogd. De laatste ophoging van het onderzoeksgebied lijkt omwille hiervan later uitgevoerd dan de algemene opspuitingen van de haven of er hebben later nog graafwerken plaatsgevonden. Aan de noordzijde van de kerk werd nog een betonnen pad vastgesteld dat het maaiveldniveau aangeeft uit de laatste fase van het liturgische gebruik van de kerk. De aangetroffen resten dateren vanaf de late middeleeuwen tot in de nieuwste tijd.

Over het algemeen worden de historische gegevens bevestigd. Het onderzoek leverde onder andere meer inzicht op in een tot voor kort niet zichtbaar deel van het muurwerk van de kerk, maar ook in de waterhuishouding. De toren, waarvan een deel van het muurwerk is vrijgelegd, is vermoedelijk in de 15de eeuw te dateren. Muurresten van oudere fasen van de kerk werden niet vastgesteld. De gedeeltelijk bewaarde zijbeuken zijn aangelegd in 1888. De vastgestelde restanten van de afsluiting rond de kerk dateren uit 1892 of kort erna. Een pad in betontegels aan de noordzijde is aangelegd op het einde van de 19de eeuw of in de eerste helft van de 20ste eeuw. De structuren die in verband staan met de waterhuishouding, een waterput en een infiltratieput, zijn van het einde van de 19de eeuw.

Er werden geen in situ bewaarde begravingen vastgesteld. Er is wel vrij veel menselijk botmateriaal aangetroffen in geroerde pakketten. Het botmateriaal zal afkomstig zijn van de begravingen in en rond de Sint-Laurentiuskerk van Wilmarsdonk en is te beschouwen als verplaatst materiaal.

4 Bibliografie

4.1 Publicaties

Asaert, G., 2001: De polder van Oosterweel cum annexis en de Antwerpse noorderpolders, in: E. Huys/M. Vandermaesen (eds.), *Polders en wateringen. Studiedag georganiseerd te Damme op 19 mei 2000*, Brussel, 65-82.

Havermans, R., 1973: *Wilmarndonk. Sporen van vroegere bewoning*, Noordgouw.

Havermans, R., 1983: *Iets over Wilmarndonk*, Antwerpen.

Reyns, N., 2021: Eindverslag Antwerpen – Wilmarndonk, Bornem (Rapporten All-Archeo bvba 1235).

Vermeiren, E./K. Loomans/S. van der Wallen/M. Lenchant, 2016: *Kerktoeren Sint-Laurentiuskerk Wilmarndonk. Beheersplan*, Malle.

4.2 Websites

Centrale Archeologische Inventaris (2024)
<https://cai.onroenderfgoed.be>

Databank ondergrond Vlaanderen (2024)
<http://dov.vlaanderen.be>

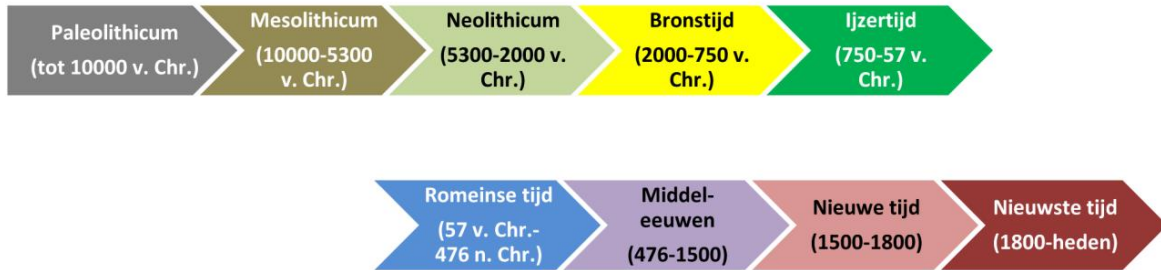
Geoportaal Onroerend Erfgoed (2024)
<https://geo.onroenderfgoed.be/>

Geopunt Vlaanderen (2024)
<http://www.geopunt.be/>

Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen (2024)
<https://www.onderzoeksbalans.be>

5 Bijlagen

5.1 Archeologische periodes

5.2 Plannenlijst

Plannenlijst opgraving: projectcode 2023F2

Plan-nummer	Onderwerp/type	Aanmaak-schaal	Aanmaak-wijze	Datum
P1	Kadasterkaart	1:1	Digitaal	21/06/2023
P2	Topografische kaart	1:1	Digitaal	21/06/2023
P3	Historische kaart: fortificaties langs de Schelde	1:1	Digitaal	28/05/2021
P4	Historische kaart: Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden	1:1	Digitaal	28/05/2021
P5	Historische kaart: Atlas der Buurtwegen	1:1	Digitaal	28/05/2021
P6	Bouwplan: Fasering kerk	1:1	Digitaal	28/05/2021
P7	Bouwplan: 1887	1:1	Digitaal	28/05/2021
P8	Bouwplan: 1888	1:1	Digitaal	28/05/2021
P9	Bouwplan: Bestaande toestand	1:1	Digitaal	28/05/2021
P10	Bouwplan: Bestaande toestand	1:1	Digitaal	28/05/2021
P11	Bouwplan: Bestaande toestand	1:1	Digitaal	28/05/2021
P12	Uitvoeringsplan: geplande werken	1:1	Digitaal	19/06/2023
P13	Werkputtenplan vlak 1	1:1	Digitaal	10/07/2023
P14	Werkputtenplan vlak 2	1:1	Digitaal	10/07/2023
P15	Bodemprofielen en hoogtes vlak 1	1:1	Digitaal	10/07/2023
P16	Bodemprofielen en hoogtes vlak 2	1:1	Digitaal	10/07/2023
P17	Allesporenkaart vlak 1	1:1	Digitaal	11/07/2023
P18	Allesporenkaart vlak 2	1:1	Digitaal	11/07/2023
P19	Allevondstenkaart vlak 1	1:1	Digitaal	11/07/2023
P20	Allevondstenkaart vlak 2	1:1	Digitaal	11/07/2023
P21	Bouwplan: afsluiting kerkhof 1892	1:1	Digitaal	11/07/2023
P22	Opgravingsplan 1966 (detail)	1:1	Digitaal	11/07/2023
P23	Faserings- en interpretatiekaart vlak 1	1:1	Digitaal	11/07/2023
P24	Faserings- en interpretatiekaart vlak 2	1:1	Digitaal	11/07/2023

5.3 Fotolijst

Fotolijst opgraving: projectcode 2023F2

ID	Type	Werk- put	Sector/ vak	Vlak	Spoor/ profiel/ vondst	Begin/ einde	Vervaardi ging	Datum
F1	Luchtfoto	/	/	/	1971	/	Digitaal	28/05/2021
F2	Overzichtsfoto	/	/	/	Havermans	/	Digitaal	18/06/2021
F3	Overzichtsfoto	/	/	/	Havermans	/	Digitaal	18/06/2021
F4	Historische foto	/	/	/	1965	/	Digitaal	28/05/2021
F5	Historische foto	/	/	/	/	/	Digitaal	28/05/2021
F6	Profielfoto	4 (voor- onder- zoek)	/	1	PR4	BC	Digitaal	09/09/2021
F7	Profielfoto	1 (voor- onder- zoek)	/	1	PR1	BC	Digitaal	09/09/2021
F8	Vondstfoto	W	/	2	V05	/	Digitaal	28/07/2023
F9	Vondstfoto	W en N	/	2	V03 en V08	/	Digitaal	28/07/2023
F10	Overzichtsfoto	/	/	1	/	/	Digitaal	13/06/2023
F11	Overzichtsfoto	/	/	1	/	/	Digitaal	19/06/2023
F12	Profielfoto	W	/	1	PR 4	AB	Digitaal	15/06/2023
F13	Boorfoto	W	/	2	BO W1	/	Digitaal	15/06/2023
F14	Profielfoto	O	/	1	PR 8	AB	Digitaal	16/06/2023
F15	Boorfoto	O	/	1	BO O	/	Digitaal	16/06/2023
F16	Vondstfoto	N	/	2	V12	/	Digitaal	28/07/2023
F17	Overzichtsfoto	W	/	1	/	/	Digitaal	13/06/2023
F18	Profielfoto	W	/	2	PR 5	AB	Digitaal	15/06/2023
F19	Overzichtsfoto	W	/	2	/	/	Digitaal	15/06/2023
F20	Spoorfoto	W	/	1B	M7, S7; M8, S9	/	Digitaal	15/06/2023
F21	Coupefoto	W	/	2	S9, M8	AB	Digitaal	15/06/2023
F22	Vondstfoto	W	/	2	V19	/	Digitaal	28/07/2023
F23	Overzichtsfoto	/	/	/	1965	AB	Digitaal	03/07/2023
F24	Vondstfoto	W	/	1/2	V17	/	Digitaal	28/07/2023
F25	Vondstfoto	W	/	2	V04	/	Digitaal	28/07/2023
F26	Spoorfoto	W	/	2	M6	/	Digitaal	14/06/2023
F27	Coupefoto	W	/	2	M6	AB	Digitaal	15/06/2023
F28	Coupefoto	W	/	2	M6, S6	AB	Digitaal	15/06/2023
F29	Vondstfoto	W	/	2	V18	/	Digitaal	28/07/2023
F30	Spoorfoto	W	/	2	M9, S10	/	Digitaal	15/06/2023
F31	Coupefoto	W	/	2	M9, S10-11	AB	Digitaal	15/06/2023
F32	Coupefoto	W	/	2	M9, S10-11	AB	Digitaal	15/06/2023
F33	Coupefoto	W	/	2	M9, S10	AB	Digitaal	15/06/2023
F34	Vondstfoto	W	/	2	V20	/	Digitaal	28/07/2023
F35	Spoorfoto	Z	/	2	M12, S13	/	Digitaal	19/06/2023
F36	Spoorfoto	N	/	1	M2, M4	/	Digitaal	13/06/2023
F37	Spoorfoto	Z	/	1	M10	/	Digitaal	16/06/2023
F38	Spoorfoto	N	/	2	S2	/	Digitaal	14/06/2023
F39	Spoor- en coupefoto	N	/	2	M5	BC	Digitaal	14/06/2023
F40	Overzichtsfoto	O	/	1	/	/	Digitaal	13/06/2023
F41	Overzichtsfoto	O	/	2	/	/	Digitaal	19/06/2023
F42	Profielfoto	O	/	1	/	AB	Digitaal	19/06/2023
F43	Spoorfoto	O	/	2	M11, S12	/	Digitaal	16/06/2023

ID	Type	Werk-put	Sector/ vak	Vlak	Spoor/ profiel/ vondst	Begin/ einde	Vervaardi- ging	Datum
F44	Coupefoto	O	/	2	S12	AB	Digitaal	16/06/2023
F45	Historische foto	/	/	/	1965	/	Digitaal	28/05/2021
F46	Overzichtsfoto	W	/	2	M1, M3	/	Digitaal	15/06/2023
F47	Overzichtsfoto	N	/	2	M2	/	Digitaal	14/06/2023
F48	Overzichtsfoto	Z	/	2	M3	/	Digitaal	19/06/2023
F49	Overzichtsfoto	O	/	2	M3	/	Digitaal	19/06/2023
F50	Spoorfoto	O	/	2	Dorpel oost	/	Digitaal	15/06/2023
F51	Overzichtsfoto	/	/	/	Gerecupereerde natuursteen	/	Digitaal	16/06/2023
F52	Overzichtsfoto	/	/	/	Gerecupereerde natuursteen	/	Digitaal	16/06/2023

5.4 Tekeningenlijst

Tekeningenlijst opgraving: projectcode 2023F2

ID	Type	Onderwerp	Aanmaak- schaal	Aanmaak- wijze	Datum
T1	Profieltekening	WPN VL1 PR1 AB, WPN VL1 PR2 AB, WPW VL1 PR3 AB, WPW VL1 PR3 BC, WPW VL1 PR4 AB, WP4 VL1 PR5 AB, WPW VL1 PR5 BC, WPW VL1 PR6 AB, WPO VL2 PR7, WPO VL2 PR8 AB, WPO VL1 PR9 AB, WPO VL1 PR10 AB, WPZ VL1 PR11 AB, WPZ VL1 PR12 AB, WPW VL2 BO, WPN VL2 BO, WPO VL2 BO, WPZ VL2 BO	1:1	Digitaal	13-20/06/2023
T2	Coupetekeningen	WPN VL1 M4 S2 AB, WPN VL2 M5 AB, WPN VL2 M5 BC, WPO VL2 M11 AB, WPO VL2 M11 S12 BC, WPZ VL2 M12 AB, WPZ VL2 M10 AB, WPW VL2 S8 AB, WPW VL2 M8 S9 AB, WPW VL2 M9 S11 AB, WPW VL2 M9 AC, WPW VL2 S4 M6 AB, WPW VL1B M7 AB, WPW VL1 M6 S4 S5 S6 AB	1:1	Digitaal	13-20/06/2023
T3	Profieltekening	WPZ VL1 PRN AB, WPZ VL1 PRZ CD, WPZ VL1 PRO BC, WPZ VL1 PRW DA	1:1	Digitaal	13-20/06/2023
T4	Profieltekening	WPN VL1 PRN AB, WPN VL1 PRZ CD, WPN VL1 PRO BC, WPN VL1 PRW DA	1:1	Digitaal	13-20/06/2023
T5	Profieltekening	Oostzijde kerk	1:1	Digitaal	13-20/06/2023
T6	Profieltekening	Zuidzijde kerk	1:1	Digitaal	13-20/06/2023
T7	Profieltekening	Westzijde kerk	1:1	Digitaal	13-20/06/2023
T8	Profieltekening	Noordzijde kerk	1:1	Digitaal	13-20/06/2023

5.5 Dagrapporten

Dagrapporten opgraving: projectcode 2023F2

Datum: 13/06/2023

Werkzaamheden: opgraving

Interpretaties: Bij aankomst was, zoals afgesproken, het opgespoten pakket al grotendeels verwijderd. Over een groot deel van de werkput kon het eerste vlak aangelegd worden aan de bovenzijde van het originele maaiveld. Dit blijkt grotendeels verstoord. Langs de westzijde, de zuidzijde en de noordzijde is net tegen de kerk een bandje van de teelaarde bewaard. In het noorden is tegen de kerk zelfs een padje in betontegels bewaard gebleven. Dat is niet het geval aan de oostzijde, daar sluit de verstoring

rechtstreeks aan op de kerktoeren. In tegenstelling tot wat er staat in het programma van maatregelen wordt er in functie van de omgevingsaanleg rond de kerk wel dieper uitgegraven en dit tot een 10- of 35-tal centimeter onder het oorspronkelijke maaiveld. Dit brengt uiteraard een grotere werklust met zich mee dan voorzien. Aan de noord- en de zuidzijde werd binnen muurwerk van de zijbeuken langs de toren al verdiept met 35 cm. Hierbij werd net de rand van het eigenlijke funderingswerk van de toren bereikt. Ook de bovenzijde van de fundering van de zijbeuken werd vastgesteld.

Extern advies: n.v.t.

Externe condities: n.v.t.

Aanwezig personeel: Jordi Bruggeman (veldwerkleider), Jef Kennis (assistent-archeoloog)

Datum: 14/06/2023

Werkzaamheden: opgraving

Interpretaties: Er werd gestart met het uitgraven van de eerste sleuf waar de keerwand komt, namelijk diegene aan de noordzijde. Het blijkt te gaan om grotendeels verstoorde/opgehoogde gronden. De vaste ongeroerde bodem werd niet bereikt op de geplande verstoringsdiepte. Er is nog een buffer aanwezig van minstens 30 cm ten opzichte van de vaste ongeroerde bodem. Deze sleuf werd grotendeels afgewerkt, maar aan de oostzijde moet er eerst nog een talud afgegraven worden om daar verder te kunnen doen. Er werd nog een rioolbuis (grès) vastgesteld van de afwatering van de vrij recente aanbouw aan de noordzijde van de kerktoeren. Aan de noordzijde werd ook het algemene niveau verdiept tot het niveau dat nodig is voor de geplande werken. Er werd ook al gestart met het uitgraven van de sleuf voor de keerwand aan de westzijde. Hierbij werd ook stelselmatig in het naastliggende deel het niveau verdiept tot de geplande verstoringsdiepte. Hierbij kwam een kleine infiltratieput aan het licht.

Extern advies: n.v.t.

Externe condities: n.v.t.

Aanwezig personeel: Jordi Bruggeman (veldwerkleider), Jef Kennis (assistent-archeoloog)

Datum: 15/06/2023

Werkzaamheden: opgraving

Interpretaties: De aangetroffen infiltratieput werd gedocumenteerd. Vervolgens werd de werkput aan de westzijde van de toren grotendeels uitgegraven. Er werden twee pijlers vastgesteld, vermoedelijk van, een luifel of poort. Aangezien ze niet volledig parallel aan de toren liggen, is het eerder een poort. Verder werd nog een gemetste goot vastgesteld met een elektriciteitskabel om de kerk van elektriciteit te voorzien. Langs al deze structuren werd een sondering gemaakt. Het vrijgekomen muurwerk aan de westzijde van de kerk werd opgeschoond, gefotografeerd en ingetekend. Er werden ook twee boringen uitgevoerd om te peilen naar de diepte van de moederbodem.

Extern advies: n.v.t.

Externe condities: n.v.t.

Aanwezig personeel: Jordi Bruggeman (veldwerkleider), Diego Gyesbreghts (archeoloog)

Datum: 16/06/2023

Werkzaamheden: opgraving

Interpretaties: De sleuf in WPW werd verder uitgegraven. Hierbij werden geen sporen of muren meer vastgesteld. Er werd op 2 locaties los botmateriaal gevonden en ingezameld. Dit was ook het geval op 1 locatie in de verderzetting van de sleuf in WPZ. Op de hoek van WPW en WP7 werd een bodemprofiel aangelegd. Hierin bleken enkel opgebrachte lagen aanwezig. In WPZ werd tegen de kerkmuur bij de verdieping van het niveau naar - 15 cm nog een soort bakstenen gootje aangetroffen die afgedekt was met bak- en natuurstenen. Vervolgens werd een deel van WPO verdiept naar niveau's - 15 cm en - 30 cm. Ook een groot deel van de sleuf (op - 60 cm) werd reeds gegraven. Hierbij werd een stuk muur en een mogelijk breekspoor aangetroffen en gesondeerd/gecoupeerd. In WPO werden ook 2 bodemprofielen gegraven waarin enkel opgebrachte pakketten aanwezig waren. Er werd ook 1 boring

gezet ter hoogte van bodemprofiel 8 om te peilen naar de diepte van de C-horizont. Die bleek zich op een diepte van ca. 70 te bevinden. De laag bleek zeer nat te zijn en liep grotendeels uit de boor.

Extern advies: n.v.t.

Externe condities: n.v.t.

Aanwezig personeel: Jef Kennis (veldwerkleider), Diego Gyesbreghs (assistent-archeoloog), Jordi Bruggeman (archeoloog)

Datum: 19/06/2023

Werkzaamheden: opgraving

Interpretaties: WPO en WPZ werden verder uitgegraven. De aanzetten van het schip van de kerk werden vastgesteld. Verder kon het eerder vastgestelde gootje met kabel verder gevolgd worden. Het blijkt uit te komen op een waterput. Het is dus een waterleiding. De waterput is niet gedempt. Er werd gepeild naar de diepte. Het water staat tot ongeveer 4 m onder het aangelegde vlak. Om veiligheids- en stabiliteitsredenen kan de waterput niet in de diepte opgegraven worden. Er werd nog een bodemprofiel geregistreerd aan de zuidzijde. Het vrijgekomen muurwerk van de toren werd geregistreerd aan de oostzijde en de zuidzijde. De profielbanken binnen de aanbouwen aan de noordzijde en de zuidzijde werden verwijderd om de relaties tussen het muurwerk verder in kaart te kunnen brengen. Het uitgraven van WPZ kon nog niet voltooid worden.

Extern advies: n.v.t.

Externe condities: n.v.t.

Aanwezig personeel: Jordi Bruggeman (veldwerkleider), Jef Kennis (assistent-archeoloog)

Datum: 20/06/2023

Werkzaamheden: opgraving

Interpretaties: Het uitgraven van VL2 werd voltooid in WPZ en WPO. Hierbij werden geen nieuwe sporen of muren aangetroffen. Enkel een paar losse muurbrokken in de opgebrachte lagen. Er werd een bodemprofiel gegraven op de hoek van WPZ en WPO. Hierna werden alle topografische inmetingen van de werkputten gedaan. Vervolgens werd metaaldetectie over het tweede vlak gedaan van het volledige onderzoeksgebied. Hierbij werd slechts één vondst ingezameld: een ijzeren nagel. Door de vaak voorkomende aanwezigheid van ijzer in de opgebrachte en verstoorde lagen werd de metaaldetector na die eerste vondst aangepast om enkel op non-ferro signalen te meten. Hierna werd dus niets meer aangetroffen. Tot slot werden de natuurstenen elementen gefotografeerd die uit het onderzoeksgebied kwamen en op paletten waren verzameld.

Extern advies: n.v.t.

Externe condities: n.v.t.

Aanwezig personeel: Jef Kennis (veldwerkleider), Diego Gyesbreghs (assistent-archeoloog), Jordi Bruggeman (archeoloog)

5.6 Vondstenlijst

Gebruikte afkortingen:

BM: bouw materiaal

RF: randfragmenten

ME: middeleeuwen

VLOC: vondstlocatie

VW: vaatwerk

WF: wandfragmenten

LME: late middeleeuwen

WP: werkput

AW: aardewerk

BF: bodemfragmenten

NT: nieuwe tijd

GV: gebruiksvoorwerp

OF: oorfragmenten

NST:

MAI: minimaal aantal individuen

nieuwste

tijd

Vondstenlijst opgraving: projectcode 2023F2

Datum	Vondstnr.	Werkput	Vak/ kwadr./coupe/ profiel	Sporf/ muur/laag	Laag	Vlak	Inzamelwijze	Maas-wijde	Categorie	Subcategorie	Soort	Vorm	Aantal fragmenten					Datering productie	Homogeniteit	Foto/ tekening/ plan	Opmerkingen
													RF	WF	BF	OF	MAI				
20/06/2023	MD01	O				2	MD		Metaal	BM	ijzer	nagel					1	/	Hom.		
13/06/2023	V01	O				1	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	onderkaak		1					/	Hom.		VLOC1
14/06/2023	V02	O				1	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	bovenarm		1					/	Hom.		VLOC2
15/06/2023	V03	W				2	Vlak		AW	VW	gedraaid grijs aardewerk			1				ME	Hom.	F9, P17-20	VLOC3
15/06/2023	V04	W				2	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	dijbeen		1					/	Hom.	F25, P17-20	VLOC4
15/06/2023	V04	W				2	Vlak		Metaal	BM	ijzer	staven/ankers	4					/	Het.	F25, P17-20	VLOC4
16/06/2023	V05	W				2	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	schedel, bovenarm, scheenbeen		3					/	Hom.	F8, P17-20	VLOC5, 5 - 10 m van WPZ
16/06/2023	V06	W				2	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	schedel, bekken, bovenarm, dijbeen, ellepijp		39					/	Hom.		VLOC6
16/06/2023	V07	W				2	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	schedel, wervel, bekken, bovenarm, dijbeen, ellepijp		28					/	Hom.		VLOC7, 0 - 5 m van WPZ
19/06/2023	V08	N				2	Vlak		AW	VW	industrieel wit	bord	1					NST	Hom.	F9, P17-20	VLOC8
19/06/2023	V09	Z				2	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	spaakbeen		1					/	Hom.		VLOC9

Datum	Vondstnr.	Werkput	Vak / kwadr. / coupe / profiel	Sporo / muur / laag	Laag	Vlak	Inzamewijze	Maas-wijde	Categorie	Subcategorie	Soort	Vorm	Aantal fragmenten					Datering productie	Homogeniteit	Foto / tekening / plan	Opmerkingen
													RF	WF	BF	OF	M AI				
19/06/2023	V09	Z				2	Vlak		AW	VW	rood aardewerk	bord/kom	1					LME-NT	Hom.		VLOC9
19/06/2023	V10	Z				2	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	schedel, onderkaak, bovenarm, dijbeen		24					/	Hom.		VLOC10, 5 - 10 m van WPW
19/06/2023	V10	Z				2	Vlak		AW	VW	rood aardewerk			1				LME-NT	Hom.		VLOC10, 5 - 10 m van WPW
13/06/2023	V11	N		S1		2	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	spaakbeen/kuitbeen		1					/	Hom.		binnen uitbreiding kerk N
13/06/2023	V12	N		L1		2	Vlak		AW	VW	1WF Steengoed, 1BF+1RF+2WF rood geglaazuurd aardewerk	teil (rood aardewerk) en kruik (steengoed)	1	3	1		3	LME-NT	Het.	F16, P17-20	binnen uitbreiding kerk N
14/06/2023	V13	N		M4	OPG	1-->2	Coupe		AW	VW	rood aardewerk met groen glazuur			3				LME-NT	Hom.		
14/06/2023	V14	N				2	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	schedel, bekken, scheenbeen		5					/	Hom.		0 - 5 m vanaf WPW
14/06/2023	V14	N				2	Vlak		AW	VW	industrieel wit	bord		1				NST	Hom.		0 - 5 m vanaf WPW
14/06/2023	V14	N				2	Vlak		Metaal	GV	ijzer						1	/	Hom.		0 - 5 m vanaf WPW
14/06/2023	V15	N				2	Vlak		Org, Mat.	Menselijk bot	schedel		6					/	Hom.		5 - 10 m vanaf WPW
15/06/2023	V16	W	PR5 AB		OPG1	1	Profiel		AW	VW	rood geglaazuurd aardewerk	kom	1					LME-NT	Hom.		
15/06/2023	V17	W				1 --> 2			Metaal	BM	ijzer	gepunt hek	4					/	Hom.	F24, P17-20	in opgebracht pakket langs de westkant van de toren
15/06/2023	V18	W		S6		2	Vlak		AW	VW	industrieel wit ood geglaazuurd aardewerk	bord	1	1		1		NST	Hom.	F29, P17-20	
15/06/2023	V19	W	AB	S7		2	Coupe		AW	VW		vergiet/schaal				1		LME-NT	Hom.	F22, P17-20	
15/06/2023	V20	W		S10		2	Vlak		Glas	VW	kleurloos glas	drinkglas			1			NST	Hom.	F34, P17-20	
15/06/2023	V21	W	AB	M6	OPG2	2	Coupe		Org, Mat.	Menselijk bot	Spaakbeen/kuitbeen, bovenarm/dijbeen		6					/	Hom.		
19/06/2023	V22	O					LV		Org, Mat.	Menselijk bot	scheenbeen		2					/	Hom.		in uitgegraven grond WPO

5.7 Sporenlijst

Gebruikte afkortingen:

D: donker

L: licht

BR: bruin

GR: grijs

OR: oranje

GE: geel

ZW: zwart

Vv: vrij vast

VI: vrij los

AW: aardewerk

BST: baksteen

KMO: kalkmortel

Sporenlijst opgraving: projectcode 2023F2

Spoorassociatie/spoorrelatie: jonger dan/Ouder dan/Zelfde als																		
Vondstns./ staalns.																		
Datum																		
Datering																		
Interpretatie																		
Aflijning																		
Bioturbatie																		
Inclusies																		
Textuur																		
Kleur																		
Aard																		
Vorm																		
Tek./ plan																		
Vlak																		
Vak/ kwadr/ coupe/ profiel																		
Werkput																		
Spoornr.																		
1	N		1	P17-20, P23-24	Langwerpig	Heterogeen, gevlekt	BR (OR)	Vv zand		Geen	Duidelijk	Insteeke M2 binnenkant	1888		S1-13, M2-13		V11	13/06/2023
2	N		1	P17-20, P23-24, T2	Langwerpig	Homogeen	DGR	Vv zand	AW-buis	Geen	Duidelijk	Afvoerbuis	20ste eeuw	S1, M2				14/06/2023
3	W		1	P17-20, P23-24	Langwerpig	Homogeen	BR (OR)	Vv zand		Geen	Duidelijk	Insteeke M2 buitenkant	1888	S1, M2				14/06/2023
4	W		1	P17-20, P23-24, T2	Langwerpig	Heterogeen, gevlekt	DGR BR	Vv zand		Geen	Duidelijk	Verstoring	20ste eeuw	S1, M6				14/06/2024
5	W		2	P17-20, P23-24, T2	Langwerpig	Heterogeen, gevlekt	DBR LBR	Vv zand		Geen	Duidelijk	Insteeke M6	eind 19de eeuw	S1	S4			15/06/2023
6a	W		2	P17-20, P23-24, T2	Vierkant	Heterogeen, gevlekt	DBR	Vv puin		Geen	Duidelijk	Vulling M6	20ste eeuw	S4, M6			V18	15/06/2023
6b	W		2	P17-20, P23-24	Vierkant	Heterogeen, gevlekt	DGR	Vv puin		Geen	Duidelijk	Vulling M6	20ste eeuw	S4, M6			V18	15/06/2024
7	W		2	P17-20, P23-24	Langwerpig	Heterogeen, gevlekt	DGR ZW	Vv zand		Geen	Duidelijk	Insteeke M7	1892	S1			V19	15/06/2023
8	W		1b	P17-20, P23-24, T2	Ovaal	Heterogeen, gevlekt	DRO GE	VI puin	BST, KMO	Geen	Duidelijk	Verstoring	1892	S1				15/06/2025
9	W		1b	P17-20, P23-24, T2	Langwerpig	Heterogeen, gevlekt	DGR GR	Vv puin	BST, puin	Geen	Duidelijk	Insteeke M8	1892	S1, M8				15/06/2023
10	W		2	P17-20, P23-24	Langwerpig	Heterogeen, gevlekt	DGR GR	Vv zand		Geen	Duidelijk	Insteeke M9	eind 19de eeuw	M9			V20	15/06/2023
11	W		2	P17-20, P23-24, T2	Langwerpig	Heterogeen, gevlekt	DOR BR	Vv zand		Geen	Duidelijk	Insteeke M3	1888	S1, M3				15/06/2023
12	O		2	P17-20, P23-24, T2	Langwerpig	Heterogeen, gevlekt	DGE OR	Vv puin	BST	Geen	Duidelijk	Breekspoor M1	20ste eeuw	S1, M1				16/06/2023
13	Z		2	P17-20, P23-24	Onregelmatig	Heterogeen, gevlekt	OR BR	Vv zand		Geen	Duidelijk	Insteeke M12	eind 19de eeuw	M12				19/06/2023

Datum	13/06/2023
Vondstrs./ staalnr.	
Opmerkingen	
Datering	15de eeuw
Interpretatie	kerktoren
Kleur mortel	BEI GE
Mortel	Zacht Kalkspikkels
Brokken	Nee KMO Vrij
Bouwtechniek	
Afwerking	Correct
Materiaal (afm. in cm)	NST variabel, BST 17x8x4
Constructie (muur/Vloer/ gewelf/s	NST/ BST
Tek./ plan	P17-20, P23-24
Vlak	1
Vak/ kwadr/ coupe/ etc.	
Werkput	N, O, Z, W
Muurnr.	1

Datum	Vondstrs./ staaltr.	Opmerkingen	Datering	Interpretatie	Kleur mortel	Mortel	Brokken	Bouwtechniek	Afwerking	Materiaal (afm. in cm)	Constructie (muur/vloer/gewelf/s)	Tek./ plan	Vlak	Vak/ kwadr./ coupe/ ...-e-1	Werkput	Muurnr.				
13/06/2023			1888	aanbouw N	BEI GE	Kalkspikkels	Zacht	Vrij	KMO	Nee		Correct	NST variabel, BST 17x7,5x4,5	NST/ BST	Muur	P17-20, P23-24	1	W, N, O,		2
13/06/2023			1888	aanbouw Z	BEI GE	Kalkspikkels	Zacht	Vrij	KMO	Nee		Correct	NST variabel, BST 17,5x8x5	NST/ BST	Muur	P17-20, P23-24	1	O, Z, W		3
13/06/2023	V13	Beton-tegels	eind 19de eeuw-eerste helft 20ste eeuw	padje langs M2						Nee		Correct	30x30x4	Beton	Vloer	P17-20, P23-24, T2	2	N		4
14/06/2023			20ste eeuw	Muurtje ter ondersteuning buis S2	GE	Kalkspikkels	Zacht	Vrij	KMO	Nee	kops- streks afwisselend	Correct	17x8x4,5	BST	Muur	P17-20, P23-24, T2	2	N		5
14/06/2023	V21		eind 19de eeuw	Infiltratiebakje	GR	Kalkspikkels	Hard	Zeet	KMO	Nee		Correct	18x8x4	BST	Muur	P17-20, P23-24, T2	2	W		6
15/06/2023			eind 19de eeuw	Fundering pijler poort	GR	Kalkspikkels	Hard	Zeet	KMO	Nee	kops- streks afwisselend	Correct	18x8x4	BST	Muur	P17-20, P23-24, T2	1b	W		7
15/06/2023			eind 19de eeuw	Fundering pijler poort	GR	Kalkspikkels	Hard	Zeet	KMO	Nee	kops- streks afwisselend	Correct	18x8x4	BST	Muur	P17-20, P23-24, T2	1b	W		8
15/06/2023			eind 19de eeuw		GE GR	Kalkspikkels	Hard	Vrij	KMO	Nee	Onregelmatig	Correct	18x8x4	BST	Muur	P17-20, P23-24	2	W		9
16/06/2023			eind 19de eeuw	Padje langs M3						Ja	geen	Incorrect	Onregelmatig	BST/ NST	Muur	P17-20, P23-24	2	Z		10
16/06/2023			eind 19de eeuw	Breekspoor M1	DGE WI	Kalkspikkels	Hard	Vrij	KMO	Ja		Incorrect	Onregelmatig	BST/ NST	Muur	P17-20, P23-24, T2	2	O		11
19/06/2023			eind 19de eeuw	Waterput met leiding bovenaan in	LGR	Kalkspikkels	Hard	Zeet	KMO	Nee	Kops	Correct	17x7,5x4,5	BST	Muur	P17-20, P23-24, T2	2	Z		12

5.10 Stalenlijst

Stalenlijst opgraving: projectcode 2023F2

Baksteen

Datum	Monster-nummer	Werkput	Vlak	Sector	Vak/Profiel	Spoor/Muur	Laag	Vlak/Coupe	Verzamel-wijze	Volume (afm in cm)	Doel v.h. staal	Vorbereid-ende handelingen	Analyse	Foto	Opmerkingen
14/06/2023	MBS01	N	1			M2			manueel	17x8x5					
14/06/2023	MBS02	Z	1			M3			manueel	17x8x5					
15/06/2023	MBS03	W	2			M6			manueel	17,5x8,5x5					
15/06/2023	MBS04	W	2			M7			manueel	17x8x5					
15/06/2023	MBS05	W	2			M9			manueel	19x8x5					

Mortel

Datum	Monster-nummer	Werkput	Vlak	Sector	Vak/Profiel	Spoor/Muur	Laag	Vlak/Coupe	Verzamel-wijze	Volume	Doel v.h. staal	Vorbereidende handelingen	Analyse	Foto	Opmerkingen
14/06/2023	MMO01	N	1			M2			manueel	1 zakje					
14/06/2023	MMO02	Z	1			M3			manueel	1 zakje					
15/06/2023	MMO03	W	2			M6			manueel	1 zakje					
15/06/2023	MMO04	W	2			M7			manueel	1 zakje					
15/06/2023	MMO05	W	2			M9			manueel	1 zakje					